ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1902

№ 8 (128) XII ՏԱՐԻ ՕԳՈՍՏՈՍ 1902

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

Հ.Յ.Դ. ԲԻՒՐՈՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A.R.F. BURO LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ՄԵՐ ՆԵՐՔԻՆ ՉԱՐԻՔՆԵՐԻՑ

II

Ջերծ չէ խոշոր չարիքներից և մեր յեղափոխական ասպարէզը։

Անշուշտ մեծ է այդտեղ հայ ֆէդայու խաղացած բարոյական և ռազմական դերը։ Չերքէզկան ու սև եափունջին նա չի համարում առաջուայ պէս հրացանից աւելի անհրաժեշտ պիտոյք, պատերազմ գնալիս նա շատ էլ չի մտածում, որ իր պատկերը տպագրուի յեղափոխական թերթերի մէջ և ինքը վաստակի „հերոսի" տիտղոսը։

Զուրկ ամէն ինչից, երկրի խուլ անկիւնում ընկած, նա պատրաստ է ամէն օր, ամէն վայրկեան ենթարկել կռուի պատահականութիւններին, որպէս զի պաշտպանէ թշնամու թալանից ու աւերումներից՝ իրեն յանձնուած վայրը։ Իր կենդանի բողոքներով, իր մղած անհաւասար և յանդուգն կռիւներով նա յաճախ բարձրացրել է հայ կնոջ պատուասիրութեան զգացմունքը, զարթեցրել է հայ երիտասարդի պատերազմական ոգին և որոշ յարգանք ու նոյն իսկ վախ է ներշնչել թշնամուն։

Դժբախտաբար, հայ կամաւորների գոյութեան շրջանում կան և սև գծեր, որ անկարելի է աչքից թողնել։ Վերջին տարիների ընթացքում հայ պարբերական մամուլը Սալմաստից, Մուշից, Կարսից և այլ տեղերից հաղորդում էր երբեմն տխուր լուրեր այդ շրջաններում ապրող „օտարականների", „ղաչաղների", „ֆէդայիների" մասին։

Մի տեղ բռնի կերպով հայ գիւղացուց փող են շորթում, միւս տեղ ձին խլում, մի այլ տեղ հայհոյում, անպատւում են։ Փաստերը տեղ տեղ ստացել են այնպիսի քստմնելի բնաւորութիւն, որ հայ „կամաւորների" և „անձնուէրների" ճակատին հայ ժողովուրդը կպցրել է „ենիչէրի" անունը։

Երբ կոտորածից փախած և ամէն ինչ կորցրած հայ պանդուխտը ամիսների ու տարիների ընթացքում խոյս է տալիս ազնիւ աշխատանքից, գերադասելով մուրացկանութիւնը—դա բացատրւում է նրա յուսահատութեամբ և սգով, որ բնականաբար թուլացնում է մարդուս կորովը ու մատնում նրան մեղկութեան։ Երբ Անգլիա, Ֆրանսիա ընկած և բարոյական հարստութիւնից զուրկ հայ մանրավաճառը իր ստախօսութեամբ, խաբէութեամբ հիասթափեցնում է երէկուայ հայասէրին—մենք տրամադիր ենք այդ բացատրել օտար, շլացնող պայմաններով, ուր նորեկը հեշտութեամբ գայթակղւում է և դիմում ծուռ ճանապարհների։

Բայց ինչո՞վ բացատրել հայ կամաւորների քստմնելի արարքները, ի՞նչ արդարացուցիչ բացատրութիւն տալ նրանց կատարած „ենիչէրական" գործողութիւններին, ինչ ասել այն ամենատարրական բարոյական սկզբունքները դաւաճանողներին, որոնք ընդհանուր գործի անունով քողարկում են իրենց կեղտոտութիւնները, կանգ չառնելով նոյն իսկ կեղծ դրամ կտրելու առաջ։

Պատասխանը կարող է միայն մէկը լինել—դուրս վռնտել այդ սրիկաներին հայ շրջանից, վարուել նրանց հետ այնպէս, ինչպէս վարուելու է իսկական ենիչէրիների հետ, ինչպէս վարւում են յեղափոխական մարմինները մեր ազգային դատին դաւաճանողների հետ։

Եւ միթէ՞ կարող է այլ կերպ լինել։

Հայ յեղափոխականները չեն առաջացել անձնական շահից դրդուած կամ թէ այս կամ այն կողմնակի դիտումներով։ Չի եղել այստեղ և առևտրական հաշիւ։ Ընտրելով իբրև նպատակ հայ ժողովրդի վերածնութիւնը ամենալայն մտքով՝ յեղափոխականները նշանաբան են ընտրել անձնուիրութիւնը և հայ ժողովրդին ծառայելը՝ իրենց ձեռքի տակ գտնուած բոլոր միջոցներով։ Երբ հակառակ սրան՝ „հայ կամաւորը" տարին մի-երկու անգամ հրացան վերցնելով, ամիսներով պարապ նստած՝ սպառում է հայ գիւղացու արիւն-քրտինքով վաստակած հացը—նա դադարում է յեղափոխական լինելուց, նա դառնում է հասարակ վարձկան և դաւաճանում յեղափոխականի բարձր կոչման։ Երբ „ազգի շահերի" անունով քողարկուած ձրիակերը խոյս է տալիս աշխատանքից և դիւրին, բայց կեղտոտ միջոցներով վարում է ապահով կեանք—նա ցեխոտում է „հայի" պատիւը, նա հանդիսանում է հայ յեղափոխականի ոխերիմ թշնամի։ Չէ որ ֆէդայու համար նոյնքան թանկ է հայ ժողովրդի հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն պատիւը, որքան և հայ կանանց ու կոյսերի անձեռնմխելի լինելը։ Հայ ժողովրդին ճնշող և հայ յեղափոխականի բարոյական վարկը ձգող „հայ ենիչէրիները" և „խաչագող յեղափոխականները" նոյնքան մեր թշնամին են, որքան և նոյն ժողովրդին բռնաբարող տաճիկներն ու քրդերը։ Նրանց դէմ կռուելը նոյնչափ ֆէդայու պարտքն է, որչափ և

հայ գիւղացու պաշտպանութիւնը թալանչիների և մարդասպանների յարձակումների դէմ։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարմիններից շատերը կռուած են այս չարիքների դէմ՝ պատժած են անարժաններին, արտաքսած են կազմակերպութիւնից, ծայրայեղ դէպքում դիմած են նոյն իսկ մահուան պատժի։

Սակայն դա բաւական չէ։

Յեղափոխական մաքուր մթնոլորտը սևացնող յանցաւորներից շատերը ազատւում են „Դաշնակցութեան“ հսկողութիւնից, յայտարարելով իրենց՝ այլ կուսակցութիւնների անդամ, նոյն իսկ դուրս՝ գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւններից։ Այն ինչ՝ նրանց կատարած յանցանքները անդրադառնում են բոլորի վրայ, կողմնակի կերպով ազդում են նաև դաշնակցական շրջանների վրայ։

Չարիքը ընդհանուր է. նրա դէմ կռուելու է ընդհանուր ուժերով, առանց խտրութեան կուսակցական բաժանումների։

III

Դժբախտաբար, սրանով չեն սպառւում մեր ներքին չարիքները։

Ինչպէս որ լեգալ հասարակական ասպարիզի վրայ փայլում են դեռ ևս շատ „գործիչներ“, որոնց ամբողջ գործունէութիւնը „թող փչելու“, իրենց անձը հռչակելու մէջն է կայանում, այնպէս էլ յեղափոխական ասպարէզում դեռ ևս շարունակում են գոյութիւն պահպանել մարդիկ և նոյն իսկ մարմիններ, որոնց գործունէութիւնը մեծ մասամբ կայանում է վարչութեան անդամների ապրուստը հոգալու և „սեփական“ օրգան հրատարակելու մէջ։ Լոկ դեր խաղալու տենչը, անձնապաստանութիւնը, անհատական ձգտումները այնքան խոր արմատներ են ձգել հայերիս մէջ, որ, չնայած ընդհանուր ցանկութեան, մինչև օրս անկարելի է եղած ի մի գումարել բոլոր հայ յեղափոխական ուժերը։ Հէնց ասպարէզից հեռանում է մի մարմին, կամ միանում է միւսի հետ՝ առաջ է գալիս մի ուրիշը, քողարկելով իր գոյութիւնը այս կամ այն ժամանակի նպատակով՝ զէնք մատակարարելով, պրոպագանդ անելով ևն—կարծես թէ նոյն խնդիրներով չեն զբաղւում արդէն գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները։ Մեր հասարակութիւնը այնքան խակ է դեռ ևս, որ տարբերութիւն չի դնում ճոռոմաբանողների և իսկական գործիչ-աշխատողների մէջ, նա սովոր չէ դեռ ևս տալ խօսքին միայն այնքան արժէք, որքան նրա հետ կապուած է գործ։ Նոյն տհասութեամբ է բացատրւում և այն ծայրայեղ, աղանդական անհամբերողութիւնը, որ նկատւում է մեր յեղափոխականների շրջաններում։

Օրինակ առնելով, կարծես, միջնադարեան անվերջ կրօնական վէճերը, երբ ամէն մի դաւանանք „ուղղափառ“ էր համարում իր սկզբունքները և „հերձուած“ բոլոր մնացածները՝ մեր մի կարգ անձկամիտ յեղափոխականները գերադասում են „թուրք դառնալ“ կամ խսպառ հրաժարուել ասպարէզից, քան թէ գործել համերաշխօրէն ուէ այլ հայ կուսակցութեան հետ։

Մոռանալով բոլոր հայ յեղափոխականների ընդհանուր նպատակն ու շահը, յեղափոխականներից շատերը իրար օգնելու տեղ փորում են միմեանց ոտքերի տակ, կանգ չեն առնում մինչև իսկ բացարձակ թշնամութեան և մատնութեան առաջ։ Աւելի ևս. հայերիս մէջ սակաւ չեն և այնպիսի դէպքեր, երբ միևնոյն կուսակցութեան մարմիններ և մինչև իսկ միևնոյն մարմնի ընկերներ, այս կամ այն գործնական կէտին վերաբերեալ հայեացքների տարբերութեան պատճառով, կամ աւելի ևս վատ՝ այդ տեսակ տարբերութեամբ քողարկելով նեղ անձնական հակակրութիւնները—թշնամանում են միմեանց հետ և պատճառ դառնում ներքին խռովութիւնների։

Ե՛ւ մարմինները և՛ անհատները մոռանում են, որ յեղափոխական գործի առաջադիմութեան համար անհրաժեշտ չէ բոլորովին միատեսակ հայեացքների գոյութիւնը բոլոր գործնական խնդիրների մէջ։ Ընդհակառակը, մեր գործունէութեան պայմանները այնքան բազմակողմանի են, որ միակերպ գործունէութիւնը ամէն վայրում և բոլոր պայմաններում կարող է նոյն իսկ համարուել յեղափոխական մտքի մեռելութեան նշան, կամ արդիւնք վերացական հողի վրայ հիմնուած որոշումների։ Համամիտ լինելով միմեանց հետ ընդհանուր ուղղութեան վերաբերմամբ, ընդունելով մեծամասնութեան կողմից տրուած որոշումների անհրաժեշտութիւնը, բոլոր հայ յեղափոխական ուժերը օգնելու են իրար՝ առանց բռնանալու իրար վրայ, առանց ճնշելու տեղական մարմինների և նոյն իսկ անհատների ինքնուրոյնութիւնը... Յեղափոխականներին բաժանելու չեն ոչ իւրաքանչիւրի դաւանած փիլիսոփայական հայեացքների տարբերութիւնները, ոչ այլևայլ կուսակցութիւններին և խմբակներին պատկանելը։ Մեր ընդհանուր շահի տեսակէտից աւելի լաւ է օգնել թէկուզ „սխալ“ գործողին, բայց ազնիւ և նուիրուած յեղափոխականին և ներողամիտ գտնուել դէպի անհատի ակամայ կատարած սխալները, քան թէ անվերջ վիճաբանութիւններով ու քննադատութիւններով չէզոքացնել միմեանց ուժերը և խախուտ երարխիական վարչութեան սկզբունքներին զոհել խմբական ազատութեան և պատասխանատւութեան թանկագին առաւելութիւնները։

Այլ կերպ անկարելի է ի մի գումարել բոլոր հայ յեղափոխականներին, անկարելի է մտցնել հայ յեղափոխական շրջաններում բարոյականութեան և դիսցիպլինի այն տարրական հիմքերը, առանց որոնց չէ կարող գոյութիւն ունենալ ուժեղ յեղափոխական մարմին...

Այն վեհ, բայց և ծանր դատի պաշտպանութիւնը, որ սկսած է հայ ժողովրդի լաւագոյն մասը, պահանջում է ուժ՝ նոյնքան ֆիզիքական, որքան և բարոյական։

Միջակ կրթութեան և ընդունակութեան տէր, բայց ազնիւ ու համեստ գործիչները միշտ աւելի մեծ գործ են կատարել, քան իրենցից աւելի ընդունակ և կրթ-

ւածները, երբ վերջիններս „խտրութիւն“ չեն դրել միջոցների մէջ, օրուայ աջողութեան համար դիմել են „թող փչելու“ ճանապարհին, գործ են դրել „ծուռ ու մուռ“ միջոցներ։

Փոքրիկ, մի քանի հոգի անձնուէր, ընկերասէր և դիսցիպլինի ենթարկուող զինուորներից կազմուած խմբակները աւելի աջողութիւն են ունեցած, քան տասնապատիկ աւելի մեծ մարմիններ, կազմուած կիսայուսալի, կիսավարժ և նախանձոտ անդամներից։

Քանի մենք քիչ ենք թուով, քանի թոյլ է մեր ֆիզիքականը, աւելի ևս բարձր պիտի լինի մեր բարոյականը, ամուր՝ մեր ընկերական կապը, խիստ՝ մեր դիսցիպլինը։ Այդպիսով մենք կ'ուժեղանանք ներքուստ, կըստուարացնենք մեր բարեկամների թիւը, կը չեզոքացնենք մեր թշնամու դիմադրութիւնը։ Չէ՞ որ հէնց այսօր էլ մեր ամենամեծ ուժը ֆէդայու բարձր ու մաքուր կոչման և մեր պահանջների արդարութեան մէջն է։ Այսօր Եւրոպայի լաւագոյն մասը պաշտպանում է հայկական դատը, որովհետև նա դատ է առաջադիմութեան և մարդկայնութեան։ Այսօր մեր թշնամիներից շատերը յարգում ու երգում են „ֆէդայիներին“՝ նրանց ցոյց տուած արտակարգ քաջութեան և անձնուիրութեան համար։

Մեր ուժը նոյնքան հայ ժողովուրդը պաշտպանող կամաւորների ու զէնքի մէջ պէտք է փնտրել, որքան և յեղափոխականների ազնուութեան, արիութեան, դիսցիպլինի մէջ։

Որակը նոյնքան կարևոր է մեզ համար, որքան և քանակը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՕՆՏԵՆԵԳՐՕՆ

(ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՇԱՐԺՄԱՆ 40-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ)

Որքա՜ն սփոփիչ են վերյուշումները դիւցազնական անցեալից... Այնտեղ դուք առատ սնունդ էք գտնում ազգային հպարտութեան ձեր զգացումին։ Այնտեղ գտնում էք խրախոյս ձեր ապագայ գործունէութեան համար։

Ուղիղ քառասուն տարի է գլորուել... Հայը նոր-նոր սկսում էր ճանաչուել Եւրոպայից։ Ցան ու ցրիւ վաճառականների մի ժողովուրդ էր նա—ասում է Լանգլուա—վաճառականներ, որոնք խպառ անտարբեր էին դէպի ժամանակակից ազգայնական ու քաղաքական խնդիրները և որոնց համար գոյութիւն ունէր եսական շահի դաւանանքը միայն։

Կամաց-կամաց իր ստեղծագործող կորովով, իր մտաւոր, քաղաքացիական նուաճումներով՝ „վաճառական ժողովուրդը“ յայտնի եղաւ քաղաքակրթութեան։ Ցայտնուեց, որ դա երեք միլիոնաւոր մի համայնք է, մի նշանաւոր կուլտուրական ուժ, կղզեացած տաճկական աշխարհում, քրիստոնեայ՝ հանդէպ մահմէդականների, ինտելիգենտ ու ազատամիտ՝ հանդէպ բալբարոսների։

Ազգային սահմանադրութիւն, մամուլ ու դպրոցներ, ազգային այլևայլ հիմնարկութիւններ—մի ճշմարիտ վերածնութեան շրջան էր դա, որ կատարեալ անախրոնիզմ է թուում թիւրքահայոց կեանքում, երբ դիտում էք նրա ներկան...

Այդ ամէնը անհրաժեշտ էր, բայց դեռ բաւական չէր... Բաւական չէր՝ անուն վաստակելու, յարգանք ներշնչելու լուսաւոր մարդկութեան մէջ։ Մի մոռացէք, որ 60-ական թուականներն էին դրանք, երբ գոյութեան կուռի վարդապետութիւնը բրիտանական հանճարի բերանով նոր ծանուցել էր աշխարհին իր դժնդակ ճշմարտութիւնները...

Այն թուականներն էին, երբ նոյնիսկ քաղաքակրթութեան ծոցում պատրաստուում էին գոռ փոթորիկներ, երբ ստրուկ ազգային զանգուածները սպառազինուում էին իրենց կեղեքիչների դէմ, ձգտելով նուաճել ազատ ու անկախ կեանքի իրաւունք։

Կուռել էր պէտք՝ սեփական գոյութիւնը ամուր շեշտելու համար։ Բաւական չէր քաղաքացիական առաքինութիւնը, պահանջուում էին նաև զինուորական առաքինութիւններ։ Այդ ժամանակն էր ահա, որ Տաւրոսի գագաթներից հնչեց ռազմական շեփորը։ Հազարաւոր արձագանքներով շառաչեց նա ամբողջ հայ աշխարհում, որը երկար դարերից իվեր առաջին անգամն էր զգում ախորժելի, մարտական սարսուռը։ Իսկ Եւրոպան՝ ուշադրութիւնը մի պահ դէպի Արևելք ուղղած՝ հիացումով սկսեց խօսել „Հայկական Մօնտենեգրոյի“ մասին, որը լեռնային անառիկ բարձունքներին փայլուն յաղթութիւններ էր տանում տաճկական ստուար բանակի վրայ...

Զէյթուն էր նրա անունը։ Մինչ այն՝ համեստ ու գրեթէ աննշան մի անուն, թէև նրա հետ կապուած էր մի ուշագրաւ և դարաւոր դիւցազներգութիւն։ „Հայկական դաշնակցութիւնը“ վաղուց գոյութիւն ունէր և վաղուց սովորել էր անարդ տաճկի դէմ զէնքով պաշտպանել իր թանկագին ազատութիւնը։

Հայկական անկախ իշխանութիւն՝ կիսալուսնի տիրապետութեան տակ... դա ըմբոստեցուցիչ սրբապղծութիւն էր, և թիւրքը վաղուց վճռել էր հիմնայատակ անել այն։

Որքան ցնցող, այնքան և հրահանգիչ է պատմական այն մեծ փոթորիկը, որ անցաւ Զէյթունի վրայից 1862-ի օգոստոսին։ Այսօր հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը գրեթէ ապարդիւն ջանքեր է թափում՝ համոզելու մի կարգ թուլամիտ հայրենակիցներին, որ կազմակերպուած ջարդի սիստէմը Տաճկաստանի մէջ պատահական մի երևոյթ չէ, ոչ էլ զուտ յեղափոխական շարժումների ծնունդ, այլ որ նա ֆատալ, նախամտածուած մի ուղղութիւն է, որ նպատակ ունի ոչնչացնել Հայութիւնը,—ոչնչացնել հէնց այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդը ցոյց է տալիս քաղաքակրթութեան, առաջադիմութեան նշաններ, ոչնչացնել հէնց այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդը դրուած է եւրոպական հովանաւորութեան տակ և շարունակաբար կոչ է անում Եւրոպային։

Բայց արի տես որ Զէյթունի դէպքում եւրոպական հովանաւորութեան ու միջամտութեան խնդիր անգամ չկար, և սակայն տաճկութիւնը այնտեղ ևս վաղուց իվեր կիրառում էր միևնոյն մեթոդը, միևնոյն բնաջնջման սիստէմը։ Բաւական է յիշել միայն այն նշանակալից խօսքերը մի նամակից, որ 1862-ին Պոլսի կենտրոնական իշխանութիւնը ուղղել էր մի փաշայի և որ քաղուածաբար առաջ է բերում Վ. Լանգլուա *Revue des Deux Mondes*-ի 1863 թուի մի գրքում. „Պէտք է, ասուած է այդ նա-

մակի մէջ, խրախուսել ազգայնական-կրօնական կռիւները քրիստոնեաների մէջ, ընդհարումներ առաջացնել և ապա միջամտել զինուած ուժով"...

Պատրուակների մէջ խորութիւն չէր դրուում։ Քրիստոնեաներին ջնջել պէտք էր և դրա համար ամէն միջոց ներելի էր...

Զէյթունը ջնջելու համար հնարուած պատրուակը շինծու էր, ողորմելի։ Ընթերցողը կը գտնէ այն՝ ծեր Ականատեսի հակիրճ պատմածի մէջ։

Որպիսի՜ մոլեգին խանդավառութիւն էր տիրում Մարաշի ու շրջակայքի մահմեդականների մէջ 1862-ի օգոստոսի սկզբում... Ազիզ փաշան մէջլիս էր գումարել և Զէյթունի դէմ միաձայն տրուել էր բնաջնջման դատավճիռը։ Ամբողջ նահանգը ալեկոծուած էր։ Իմամները սրբազան կռիւ էին քարոզում գեաւուրների դէմ։ Տաճիկները դրօշակներով ու երգերով արշաւում էին աջ ու ձախ. քրիստոնեաները—հայեր ու յոյներ—անհնարին սարսափի մէջ էին։ Սպասւում էր Նոյնպիսի մի փոթորիկ, որպիսին պայթել էր երկու տարի առաջ Լիբանանի վրայ։

Զէյթունը անհանգիստ էր։ Հասե՞լ էր արդեօք օրհասական ժամը, օսմանեան կառավարութիւնից վաղուց փայփայուած րոպէն, երբ հայ արծիւների դարաւոր բունը պիտի քայքայուէր, երբ այդ մի բուռն հայ դիւցազունները, որոնք դարերի ընթացքում արհամարհել էին ամէն տեսակ փորձութիւններ, պիտի չքանային ընդմիշտ աշխարհի երեսից...

Անհանգիստ, բայց և պաղարիւն, իրենց արժանաւորութեան հպարտ գիտակցութեամբ՝ հայ լեռնականները պատրաստւում էին պատուով դիմաւորելու անցքերին։ Զինուեցին բոլոր զէնք կրելու ընդունակները—տղամարդիկ, կանայք, նոյնիսկ պատանիները։ Նախ սպառեցին նրանք խաղաղ միջոցները։ Պատրաստեցին մի մանրամասն արձանագրութիւն եղած փաստերի և ուղարկեցին Ազիզ փաշային, հաւատացնելով որ իրենք զէյթունցիք երբէք նախայարձակ չեն եղել։ Ազիզ փաշան և իր մէջլիսը աւելի կատաղեցին. նրանք հրաւիրեցին Զէյթունի իշխաններին՝ անձամբ գալ Մարաշ ու բացատրութիւն տալ։ Զէյթունցիք իրենց սովորական հոտառութեամբ հասկացան, որ դաւ կայ։ Նախ քան Մարաշ ուղևորուիլը՝ նրանք նամակով դիմեցին Ֆրանսիական հիւպատոսին, որ սա միջամտէր ու իրենց ապահովութեան համար երաշխաւորութիւն ձեռք բերէր։ Հիւպատոսի միջամտութիւնը ապարդիւն եղաւ։ Ազիզ փաշան որոշել էր, ինչպէս ինքն էր ասում, „կոտորել ապստամբ գեաւուրներին մինչև վերջին մարդը"։

Պոլսից ստացած հրահանգի համեմատ փաշան արդէն զօրք էր ուղարկել դէպի Զէյթուն։ Զօրքը գիշերով մտնում է Ալաբաշ գիւղը և տմարդի կերպով յարձակում գործում հայերի վրայ. 44 տուն աւերւում են, թալանւում, դիմադրողները անխնայ կոտորւում։ Օգոստոս 7-ին Ազիզ փաշան հազարաւոր արիւնռուշտ բաշիբոզուկների գլուխ անցած՝ անձամբ արշաւեց դէպի Զէյթունի սահմանները։ Նա արդէն փայփայում էր մօտալուտ յաղթութեան անուշ երազները, իր ստանալիք դափնիայ պսակները։

Գնում էր փաշան, ազատ, անարգել անցնում էր Զէյթունի հողերով. զէյթունցիք փախչում էին նրան տեսնելով, յետ էին նահանջում, առանց մի գնդակ արձակելու։ Ազիզ փաշան կէս-հերոս էր արդէն. քիչ ևս առաջ— և հպարտ լեռնցին պիտի անձնատուր լինէր, պիտի ճկէր իր պարանոցը...

„Սպասի՛ր, շուն. քեզ պէս շատերն են դափնիներ փնտրել Զէյթունի լեռներում։ սպասի՛ր, ուրախութիւնդ վաղաժամ է"... Այսպէս էին յոխորտում հայկական բանակի մէջ, որ կազմակերպուել ու մաս-մաս դասաւորուել էր Զէյթունի ժայռերում։

Եւ իրօք, Ազիզ փաշային սպասում էր մի ահեղ անակնկալ՝ բուն Զէյթուն քաղաքի մէջ. նա զգաց վերջապէս, որ զէյթունցիների կանոնաւոր նահանջը ռազմագիտական մի խորհուրդ ունէր։ Նա մօտենում էր Զէյթունին, բայց անվստահ, դողալով։ Նա սկսել էր արդէն բանակցել զէյթունցիների հետ, երբ նրան յայտնեցին, որ Մարաշից գալիս են օժանդակ զօրքեր։ Դարձեալ չէրքէզներ ու բաշիբոզուկներ՝ արեան ու աւարի ծարաւ։ Նրանք երդուել էին չվերադառնալ առանց կոտորածի և կողոպուտի։ Պատերազմը հրամայական պահանջ էր. Ազիզ փաշան խզեց սկսուած բանակցութիւնը և առաջ գնաց։ Հասաւ Զէյթուն։ Կռիւը պայթեց։ Զէյթունցիք իրենց անմատչելի դիրքերից մի առ ժամանակ գնդակներ տեղացին — շեշտակի գնդակների մի կատարեալ տարափ։ Այդպէս շարունակեցին նրանք, մինչև թշնամին բեզարեց, ուժասպառ եղաւ։ Այն ժամանակ լսուեց յանկարծ հայերի կողմից մի որոտում, զանգակները զօղանջեցին — պայմանական ազդանշանն էր դա, որի վրայ զէյթունցիք ամբողջ բանակով, կայծակի արագութեամբ գահավիժեցին դէպի թշնամին։ Սոսկալի իրարանցում։ Զէյթունցիք սկսեցին մի զարհուրելի կոտորած։ Չէրքէզները հարիւրներով ընկան, ծածկեցին արևելեան ձորը, որը այնուհետև կոչուեց Կոտորածի ձոր (Գրգըն դերեսի)։

Երբ երկիւղն ու յուսահատութիւնը պաշարել էին թշնամուն, յանկարծ ասես երկնքից իջաւ մի նոր բանակ— հայկական պահեստի բանակը, որ ցած սլանալով՝ մի ակնթարթում գրաւեց թշնամու թնդանօթները։ Լքումը կատարեալ էր. ամէն կողմից բաշիբոզուկները վայրենի ճիչեր արձակելով՝ զարզանդած փախչում էին հայ լեռնականի առաջ, որը սուրը ձեռին անողորմ կերպով հալածում էր նրանց։ Փախչում էին ու այլևս չէին լսում հրամանատարի ձայնը, որ մերթ հրամայում, մերթ աղերսում էր նրանց՝ կանգ առնել... Վերջապէս զօրապետը ինքն ևս փախաւ ամօթահար, խսպառ ոչնչացած. փախաւ առանց յետ նայելու, թողնելով ամէն ինչ զէյթունցիների ձեռքը։ Հերոսութեան գոռոզ թեկնածուն դափնիներ վաստակելու տեղ... անմիջապէս պաշտօնանկ եղաւ։

—

Քառասուն տարի է անցել այն պանծալի օրերից և դեռ կանգուն է Հայկական Մօնտենեգրօն իր ռազմական-բարոյական կերպարանքով, իր ամբողջ պատմական մեծութեամբ։ Զը նայած ահռելի փոթորիկներին, որոնք քանի՞ քանի անգամ պայթեցին նրա գլխին քառասուն տարւայ ժամանակամիջոցում՝ նա դեռ ընդունակ է շատ ու շատ անգամ բոցավառուել որպէս մի հրաբուխ, նա դեռ ընդունակ է անսովոր ջերմութիւն հաղորդել ամբողջ հայ աշխարհին։

ԱԶԻԶ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԷՆ)

1862 *յունիս* 10. *Արեգին գիւղէն Վարդանեան Ցակոբ Քեհեան սպաննւեցաւ Գերթման տաճիկ գիւղի Իպիշի ձեռօք. սպաննուածի մարմինը ամփոփւեցաւ Ս. փրկչի վանքի գերեզմաննոցը. տեսարանը շատ սրտաճմլիկ էր, բոլոր գիւղացիք լաց ու աղաղակ կը բարձրացնէին։ Նոյն գիշերը ատոր վրէժը լուծւեցաւ։ Ննջեցեալին աներձագ Կարապետ Քեհեան* 70 *մարդով արշաւեց Գեթման գիւղը և մէկի տեղ* 14 *մարդ սպաննեց. Ազիզ փաշայի պատերազմի հրատարակման պատճառը այս էր։ Ազիզ փաշան զայրացած՝* 12 *հազար պաշիպօզուքներով իր բանակատեղին հաստատեց Ճահան գետի ափանց վրայ, որուն դէմ զէյթունցիք միայն* 500 *մարդ ղրկեցին. երկու թշնամի գունդերը կանգնած էին դէմ առ դէմ գետի ափերուն վրայ, մինչդեռ Ազիզ փաշայի գունդը գիշերայն,* 5 *ժամ հեռաւորութեան վրայ գետէն անցնելով եկաւ պաշարեց զէյթունցոց դիրքերը. այս կռւին մէջ Թիւրքերը* 200 *մարդ կորսնցուցին, մինչդեռ զէյթունցիք միայն* 72 *կտրիճներ, իսկ այդ* 72 *կտրիճներու նահատակութեան վրէժը լուծւեցաւ մօտ* 2,000 *Թիւրքերու սատակումովը։ Պատերազմի մէջ մէկ քանի հետաքրքիր իրականութիւններ կան. անոնք կ՚ուզեմ բացատրել։ Մին այն է, որ չէրքէզները իրենց հետ յենարաններ բերած էին հրացանը վրան դնելով նշան առնելու համար, մինչդեռ զէյթունցիք արդէն նշանառութեան մէջ վարժ՝ զանոնք մինչև իրենց նշանաձգութեան պատրաստուիլը գետին կը տապալէին։ Երկրորդ՝ չնայելով Ազիզ փաշայի գոռում գոչումներուն, երբ Թնդանօթաձիգին իր ոտքերուն տակ տապալուիլը տեսաւ, քալելու անգամ անկարող, ստիպւեցաւ ուրիշի մը ուսերուն վրայ փախչիլ պատերազմի դաշտէն։ Ուրիշ դէպք մը. Թիւրք զինուորներ փախչելու ատեն Սաղըր լեռան ձորերուն աւազներուն մէջ կը պահուէին, սակայն զէյթունցոց կողմէ գտնուելով կամ կըսպաննուէին կամ իրենց կեանքը կը շնորհւէր. դժբախտաբար մէկը, որ ընկուզի ծառի մը վրայ բարձրացած էր, զինեալ զէյթունցիներու երևումէն վախէն միզեց, որով զէյթունցիներու ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրելով վայրկենաբար գնդակահար ծառէն վար ընկաւ։ Վերջին միջադէպ մը. Թիւրք բանակի դրօշակակիր չէրքէզ մալաշցի, Զօր-Ալի անուն դարբին մը ութսուն տարեկան, դրօշակ ի ձեռին Զէյթուն կ՚աճապարէր տեղացի* 12 *տարեկան օրիորդ մը բռնաբարելու նպատակաւ, սակայն չէրքէզը իր փափագին չհասած վանքին պարըսպէն արձակուած գնդակի մը զոհ եղաւ։ Ըստ Զէյթունի պատերազմական օրինաց, միայն անոնք իրաւունք կըստանան զոհին ունեցածը գրաւելու, որոնք զայն սպաննած են, ըստ որում, Կիլիկեան Նազարէթ (որուն պատկերը տպուած է „Զէյթունի անցեալէն ու ներկայէն“ գրքի Ա. մասին մէջ), դրօշակակրի հագուստները գրաւած ատենը, ոսկիայ տուփ մը նշմարեց, որուն վրայ Զէյթունի տաճկաց իմամ Մօլլա Մուսթաֆան հետևեալ տողերը կարդաց. „Իքի ճիհան սէրվէրի Մուհամէտ էլ Մուստաֆա բէյղամպէրի զիշան հազարաթընըն սագալը շէրիֆինին միւպարէք Թիւյլէրինտէն պու ալթուն գապ տէրունինտէ հըֆըզ օլունմըշ տըր։ Հեր գանկը մահալէ կիւթիւրիլիր իսէ, անտէ միւճէրրէթ միւճիւզէ հասըլ օլըր“ (երկու աշխարհներու պետ, Աստուծոյ ընտրեալ Մուհամմէտ մեծափառ մարգարէի սրբազան մօրուքին նուիրական մազերէն քանի մը հատ այս ոսկիէ տուփին մէջ պահուած են։ Ուր որ տարւի, հոն անպատճառ հրաշքներ տեղի կ՚ունենան)։ Մօլլա Մուսթաֆան երբ տուփը ձեռքն առաւ, աչքերը լեցուեցան և գլուխը շարժելով դառնօրէն ըսաւ զէյթունցիներուն. „եթէ արդարութիւնը մահմէդականներուն կողմը ըլլար, այս նուիրական տուփը գերի չէր ըլլար“։*

Այդ տաճկական նուիրական տուփը Զէյթունի հիւսիսային արևմտեան կողմը 10 *ժամ հեռաւորութեան վրայ Ֆնտըզ անուն չէրքէզի գիւղին մէջ բնակող հարուստ Խօջայի Շամիլ էֆէնտիին ծախւեցաւ* 100 *օսմ. ոսկւոյ և արծաթապատ դաշոյնի փոխարէն։*

Վերջին մեծ յարձակման ատեն բանակը, որ ի սկզբան 12,000 *մարդէ կը բաղկանար,* 40,000 *բարձրացաւ, այս ահեղ պարտութենէն յետոյ, որ* 1862 *օգ.* 2 *(հ. տ.) առաւօտեան ժամը* 6*-ին (ը. թ.) տեղի ունեցաւ, հազիւ հազ կարողացան Մարաշ ապաստանիլ,* 12 *ժամւան ճամբան* 6 *ժամէն կտրելով։ Մարաշու մէջ սպաննուած չէրքէզներու կիները փաշան իր պալատի մէջ քարկոծեցին իրենց էրիկները պահանջելով, իսկ Թիւրք հասարակութիւնը հայերուն տուները ապաստանեցան, հայ ձևանալով, որպէս զի զէյթունցոց ենթադրական արշաւանքի մը ատեն դէպի Մարաշ իրենց կեանքը ապահովւի. . .*

ԱԿԱՆԱՏԵՍ

ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ջին հերոսներն ինչպէս մեռնող արևներ
Անհետացան հորիզոնից ռազմական
Կռւի դաշտում մի պահ տիրեց սև գիշեր,
Ազատութիւն ու Իրաւունք սուգ հագան։
Ջը վհատինք, վառ. արշալոյս հայկական
Բիւր, երփներանգ արևներով կը ծագի.
Նորա համար այնքա՜ն արև մայր մտան,
Որ զարդարեն մեր Մեծ այգը Նոր կեանքի։
Եւ յարդարեն ծիրանիով շողշողուն
Լոյս Առագաստ Երրորդութեան Ճշմարիտ,
— Ազատութեան, Իրաւունքի և Սիրոյ,
Որոնք տըւին մեզ ազա՜տ կեանք ու տաք սիրտ։

ՎՏԱՐԱՆԴԻ

7 մայիս 1902

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՆԵՐԷՆ ՃՌԱՔԱՂ

1901 ԴԵԿՏ. 1 ԱՄՍԱԹԻՒ ՏԵՂԵԿԱԳՐԷՆ. — *Մէկէ աւելի նամակներով թշւառ ժողովրդին բազմազան տուրքպարտքերը ստորաբաժնած ու բացատրած էի։*

1) *Պետական տուրքերը, ներկայ տարւան անճիշդ և անարդար տուրքը և անցեալ տարիներու բարդուած պ ա գ ը յ ա ն իմիասին։*

2) *Ծանրածանր տոկոսներով աճող անհատական պարտքերը, որոնց* $^0/_0$ 75 *դարձեալ կառավարական տուրքերուն հասնելու համար կ՚ընէ ժողովուրդը։ — Ներկայիս կուզեմ աւելի մանրամասն բացատրել այդ երկ-*

ազգի, բայց միևնոյն տուրքին կամ պարտքին ինչպէս գոյանալն ու հետզհետէ ծանրանալն։

Ա) Կառավարական տուրքին պ ա գ ը ե ա ն ե ր ն կը գոյանան նախ ն ա գ ը լ խ ա ն է կամ իրենց գիւղերէն փախչողներու տուրքէն, որ տարուէ տարի գիւղը մնացողներու վրայ կը ծանրանայ, ինչպէս և երկրագործներու վրայ յանիրաւի դրուած թ է մ է դ ու ի տուրքէն։ Եւ տեղական կառավարութիւնը ըստ օրինի և ի ր ա տ է ի ն է ն ի է յ ի՝ երբէք չ՚ընդունիր հ ի ճ ր է թ ընողները և չբարեհաճիր շրջել անոնց անուններն ու պարտքերն արձանագրութենէն, ինչպէս և երկրագործներու թ է մ է դ ու ը և շատ անգամ մեռնողներն ալ և այսօր գրեթէ 10, 20, 30 տարի առաջուան արձանագրութեան համեմատ մ ա զ պ ա թ ա ն ե ր կը հանէ և տուրք կը պահանջէ անտէրունչ ժողովրդէն. մինչդեռ 10, 20 տարի առաջ 100-80-60-50 տունէ բաղկացած գիւղերը՝ այսօր հազիւ 50-30-10-5 տուն մնացած են։ Միւսները զրկանքէ, հարստահարութենէ և կարօտութենէ ու անապահովութենէ ձանձրացած, թողած փախած են։

Բ) Տուրքերու գանձումի (թահսիլաթ) մէջ տեղի ունեցած զեղծումներէ յառաջ կուգայ պ ա գ ը յ է ա ն. նախ որ գիւղերու մ ա զ պ ա թ ա ն ե ր ը մեծաւ մասամբ ռ է ի ս կամ ք է հ է ա ն ե ր ո ւ չի յանձնուիր, այլ կը մնայ կառավարութեան քով և օրը օրին ամէն գանձում նոյնութեամբ և ճշդութեամբ չարձանագրուիր և արձանագրուածն ալ ըստ կամս երկրորդական ու չորրորդական մանր մունր տուրքերու սիւնակին մէջ (մէարիֆ, իսթիքամ, թէճՀիզատ ևլն) և միշտ բաց կը թողուն զինուորական և այլ կարևոր տուրքերու սիւնակները։ Երկրորդ որ շատ տեղեր գեղին աղան ինքն կ՚ընէ (ամէն թահսիլաթի ատեն, որ արդէն օր, շաբաթ, ամիս, եղանակ չունի, մշտատև ու անդադրում է) տուրքի թէվզիաթը և երբ դրամը հաւաքի ժողովրդէն, աղան իր առիւծի բաժինն և թ ա հ ս ի լ տ ա ր ն ու ս ո ւ վ ա ր ի զապթիաներն ու զօրքերն իրենց պատշաճ բաժիններն ու տ ի շ-ա յ ա գ ք ի ր ա ս ի ն ե ր ն առնելէ վերջն, անշան մէկ մասը թ ա հ ս ի լ տ ա ր ը կառնէ կը տանի (առանց հայ ռէիսին ընկալագիր կամ ռևէ գիր մը տալու) մ է ր ք է զ ի գ ա զ ա ն, ա՛լ իր խղճին (որ չկայ ընդհանրապէս) կամ վերը բացատրուածին պէս անճիշդ ու անարդար կերպով արձանագրելու համար 'ի մ ա զ պ ա թ ա ն (շատ անգամ մալ-միւտիրիին և սանտըգ-էմինիին ալ արժանաւոր բաժին մը հանելէ վերջը) և կամ ինքն ու շահակից քանի մը մ է մ ո ւ ր ն ե ր՝ իրարու հետ անհետացնելու համար. . . Լսած ենք թ ա հ ս ի լ թ ա ն ե ր յորում խեղճ ժողովրդէն 20-25 ոսկի գանձուած և մ ա զ պ ա թ ա յ ի ն մէջ 5 ոսկի միայն արձանագրուած է։ Եւ այսպէս խեղճ ու տգէտ ժողովուրդը կուտայ ու կուտայ և իր պարտքն չգոցելէ զատ պ ա գ ա ե ա ն կըստուերանայ ու կըստուարանայ այնպիսի համեմատութեամբ մը, զոր թւաբանական, ալճէպրայական կամ լօկարիդմայական ոևէ կանոնի մը չի կրնար պատշաճեցնել մարդ. և շատ հաւանական է որ, լաւ ու քաջ թեագէտ մը՝ եթէ հանդիպէր այսպիսի հաշիւի մը՝ մէջէն չկարենալով ելլել, նոր կանոն մը կամ տարաղ մը պիտի հնարէր անշուշտ, ի պատիւ և ի պարծանս թէ իրեն անձին և թէ գիտութեան. . .

Ասկէ դիւրին է հետևցնել թէ խեղճ ժողովուրդը տուրքի հաշուոյն աղային, թահսիլտարներու, սուվարի և հետևակ ոստիկան-զօրքերու (և իրենց դուարներու) կոկորդը ինկած գումարով և թէ հաց, ոչխար, օղի, գարի, յարդ և պարագաներով հանդերձ՝ տուած դրամներովը իր բուն և արդար պարտքն ամբողջ և կրկին ու երեքկին հատուցանելէ զատ, դարձեալ անողոք ու անհատնում պ ա գ ա ե ա յ ի բեռին տակ կը հեծէ ու կը մաշի։ Եւ քանի որ այս կողմեր թահսիլաթը ամէնօրեայ է և արդէն թահսիլաթէն զատ գործ մը չունի և չկատարեր բարեխնամ (?) կառավարութիւնը, խեղճ ժողովուրդը տարեկան $^0/_0$ 50-60-80-100 տոկոսով և կամ մէկ արծաթ մէճիտը, կալի ատեն քէլ մը ցորենին, որ ըսել է 50-60 ղրշ.-ով պարտք ընելու կըստիպուի յաճախ և երբ խեղճ գիւղացին իր արիւն-քրտինքով և տոկոս-պարտքով շաղախուած ցանքին հունձքը կ՚ընէ և կ՚ընէ, կալին վրայ իսկ կը թափին իր գլուխը անողոք պարտապահանջները։ Միւլթէզիմը իր բարդեալ, յաւելեալ անարդար իրաւունքը կը վերցնէ, պարտապահանջներ՝ իրենց պարտքդրամին արժէքը, աղան կամ պէյը, կամ շէյխը ևլն. իրենց դարաւոր և որոշեալ իրաւունքները (?) և շատ քիչեր խեղճ գիւղացիներէն բախտ կունենան իրենց բոլոր պարտքերն հատուցանելէն վերջ՝ կալին ընտիր արդիւնքներովը՝ քչիկ մը գարի կամ կըլկըլ իրենց տունը տանելու, իրենց լաճերու ձմրան պաշար հայթայթելու համար։ (Եւ յառաջիկայ տարուան ցանքին սերմնցուն ու մշտակայ տուրքերուն դրամը դարձեալ վերոյիշեալ եղանակաւ և պայմաններով պարտք ընելու ստիպուած) — իսկ արդէն մեծագոյն մասին (գիւղացիներու) կալի արդիւնքը իրենց պարտքերուն չբաւեչուն, պարտապահանջներն անոնց դուարները — ու եթէ անոնք ալ չբաւեն գոցելու — իրենց առտնին գոյքերն ալ և երբեմն աւա՜ղ, գիւղացւոյն մանչ կամ աղջիկ մէկ զաւակը կը քշէ կը տանի դրամի փոխարէն։ Ձմրան պաշարը առաջիկայ տարուն ցանքին սերմն և տուրք-պարտքերու հ ա գ գ ը դարձեալ միևնոյն (վերոյիշեալ) ձևով և օրէնքով պարտք ընելու սպիպուած է։ Եւ եթէ քաջութիւն ու վարկ ունի այդ տուրքերուն յոռի շրջանը բոլորելու կ՚ընէ ու կը շարունակէ՝ ժամանակ մ՚ալ այդ դժոխային կեանքն ապրելու և դառն ու լեղի հացն ճարելու համար, իսկ եթէ չունի այդ քաջութիւնն ու վարկը, գիշեր մը կառնու իր զաւակներն ու մնացած առտնին գոյքերն „մնաս բարեաւ" կ՚ըսէ իր գիւղին և գլուխը կ՚առնէ կերթայ նագլխանէ կ՚ըլլայ, այլուր փնտռելու համար իր բախտն։

Եւ ահա այսպէս ու այսպիսի դառնութեամբ ու արցունքով իրենց հայրենի օճախն ու կալածներն թողլով, փախչող նագլխանէ եղողները տեղական բարեացակամ ? իշխանութիւնը չհարցնելէ, չփնտռելէ և անոնց ն ա գ ը լ խ ա ն է ը լլալու պատճառները չբառնալէ ու անոնց ցաւեր-տէրտէրու դարման չ՚ընծայելէ, զանոնք վերադարձնելու չ՚աշխատելէ զատ, բացակայողներն իբր ն ա գ ը լ խ ա ն է չ՚ընդունիր, առարկելով թէ ր է ս մ է ն ու իլմ ու խ ա պ է ր ն ե ր ո վ չեն գացած։ Եւ ատոնց բոլոր յետնեալ պարտքերը, ստեղծեալ, ստուարացեալ, մնացող գիւղացիներէն պահանջելով և խիստ ու բուն միջոցներով գանձելով մէկ կողմէ, և միւս կողմէն արիւնռուշտ և հարստահարիչ ա շ իր է թ ն ե ր ո ւ, է շ գ ը ե ա ն ե ր ո ւ և ք է օ չ է ր ն ե ր ո ւ ազատ ու ընդարձակ ասպարէզ թողլով կըստիպէ կամ կուզէ որ մնացածներն ալ փախչին և հայաբնակ գիւղերը բոլորովին ամայանան և ք է օ չ է ր ն ե ր ը գան տիրանան, հերկեն,

ցանեն ու աւարեն և այն՝ առանց կուտ մը իսկ տուրք տալու տէրութեան, ինչպէս որ այսպէս եղած են մեր վիճակի թեմերէն բազմաթիւ Հայ կամ Հայաբնակ գիւղերը, և երբ այս ուղղութիւնը կամ քաղաքականութիւնը շարունակէ, այսպէս քիչ ժամանակէն ճիշդ այդպէս պիտի ըլլան և ամայանան մնացած գիւղերն ալ։

Եւ տեղական իշխանութեան այս քաղաքականութեան ներքին ծրագիրը կամ թաքուն նպատակը հարկ չկայ հոս գրի առնելու և յայտնելու, դժուար չէ մակաբերել զայն Ազգախնամ Պատրիարքարանի համար։

Գիւղին բացակայողներու պ ա գ ը ե ա ն ներկաներէն ուզելուն և աւերեալ ու այժմ քէօչէրներէ շահագործեալ գիւղերուն ալ պարտքերն դարձեալ մօտակայ գիւղերու ներկաներէն պահանջուելուն ի հաստատութիւն, հարիւրէն մէկ նը ներփակեմ Գուպինի (ի Ղարզան) մէկ խնդրագրի պատճէնը և ձեր բարձր սրբազնութեան ուշադրութիւնն կը հրաւիրեմ վրան։ Եւ այսքան բազմազան պարտք-տուրքերու տակ նիւթական այսքան անհանդուրժելի անձկութեան տակ հալող ու միջավայրի այսքան ճնշող, հարստահարող և ցամքեցնող մթնոլորտին մէջ խեղդուող խեղճ, տգէտ, անպաշտպան ու թշուառ ժողովրդեան համար արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել որ շատ անբնական և անտրամաբանական չէ կրօնափոխութեան կամ դաւանափոխութեան ցանկալ, որքան որ իրականին մէջ դրական ու տեւական օգուտ մը, շահ մը կամ զեղծում մը չտեսնէ այն իր ըրած շարժման կամ ունեցած ցանկութեան գոհացումէն վերջն ալ, բայց խեղճ ժողովուրդը չխորհիր ու չնախատեսեր այսքանը։

Եւ կրօնափոխութիւնը դէպի իսլամական կրօն արդէն միշտ կայ ու կայ այս կողմեր և ամէն ատեն տեղի կունենայ առաւել կամ նուազ յաճախութեամբ կամ ընդարձակութեամբ. շաբաթ կամ ամիս չկայ որ 1-2 անձեր կամ ընտանիքներ կրօնափոխ չ՚ըլլան. միմիայն Ս.-ի կառավարութեան մէջ, ալ չորս գաւառներու մէջ որքան տեղի կունենայ չենք գիտեր և կարելի չէ ճշդել ալ, քանի որ միջոցներ կը պակսին տեղեկանալու և տեղեկագրելու։

Իսկ դաւանափոխութեան շարժումը դէպի կաթօլիկութիւն նոր ծայր տուաւ Ղ.-ի Ջօգին մէջ, ինչպէս որ հեռագրով և նամակներով ծանուցի ձեր. ամենապատուութեան։ Եւ թէպէտ և հիմա առերեւոյթս մարած կամ հանդարտած կը թուի ըլլալ այն, վերստինկրնայ արծածիլ դառնագին աղէտ-կորուստ սպառնալով մեր համայնքին։

Կարեւոր և կենսական խնդիր մ՚ալ զոր հպատակասէր ու արդարադատ Վեհ. Օգոստափառ կայսրութիւն անհուն երախտապարտութեամբ պէտք է արձանագրել այն է որ Տարօնոյ և շրջականներու դաւանափոխութեան շարժումի վրայ, որովհետև կը լսենք թէ տարօնցիք ինչ զօրաւոր ու բանաւոր պատճառներով անմտութիւն ունեցած են եղեր օրթոդոքսութեան մէջ գտնել կամ կորսնցնել իրենց մխիթարութիւնն ու հանգիստն, զոր կը վայելեն և կը վայելենք ալ համօրէն հայ ժողովուրդս թէ մերս Հայ. Ս. եկեղեցւոյ ծոցին մէջ և թէ մանաւանդ պատուական վեհ. կայսրերու շնորհաշուք հովանիին տակ դարերէ ի վեր. բարեկարգիչ պաշտօնեաներ եկած են ի Տարօն։ Եւ նոյն նպատակաւ հրահանգներ տրուած են եղեր նաև Բ.-ի և Տ.-ի կուսակալութեանց ալ, որոնց ալայը-պէյերը 1-2 ամիսէ ի վեր թէ Պ.-ի (Տ.) և թէ Ղ.-ի գաւառներու աղաներուն և է շ գ ը ե ա կարծուածներուն խիստ յարձնարարականներ և սպառնալիքներ հաղորդեցին և յուղղութիւն հրաւիրեցին կըսեն և Պ.-ի մէջ քանի մը բռնաւոր աղաներ կամ է շ գ ը ե ա ն ե ր ձերբակալեր ու Տ. տարեր են։ Իսկ Ղ.-ի աղաները, շնորհիւ Բ.-ի Ալայը-պէկին խիստ յանձնարարութեանց և սպառնալիքներուն՝ սմքած ու հանդարտած են եղեր հիմայ, և այնչափ հլու և հնազանդ ու բարեբարոյ դարձած են որ, կ՚ըսեն թէ մօտ օրէն կայսերական ներողամտութեան ալ պիտի արժանան եղեր։

Եւ այդ աղաներէն ոմանց արարքներն ստուգեր, թ ա հ գ ի գ ա թ ըրեր են, և շատ լաւ թ ա հ գ ի գ ա թ մ՚ըրեր են կ՚ըսեն, որուն գաղափար մը կրնայ տալ ներփակ խնդրագիրի մը պատճէնը, որ 95-ի դէպքէն անմիջապէս յետոյ շատ քաղաքներէ և գաւառներէս ստացումին եղանակը և կատարուած ու պէտք եղած տեղն մատուցուած ճշգրտապատում տեղեկագիրներու ոճը և գոյնը կը յիշեցնէ։ Այս խնդրագիրը Ռ.-էն ղրկուած և ազգ. պատրիարքարանի ուղղուածն է։

Ահաւասիկ Ս. Հա՛յր, վիճակիս ժողովրդին կարօտ ու թշուառ կացութիւնը և զայն յառաջ բերող պատճառները, կացութիւն մը, զոր ճշգրիտ ու կատարեալ կերպով նկարագրել ու պատկերացնել դժուար է գրչով, պէտք է ներկայ, ականատես և ականջալուր ըլլալ, կատարեալ գաղափար մը կազմելու և զգածուելու համար...

Եւ եթէ այս քանի մը տողերը երկարեցի և նուիրեցի ժողովրդեանս կացութեան մէկ աղօտ նկարագրութեանը, նպատակս այն է որ, կացութիւնը անտանելի է և աղիտաբեր, պէտք է վերջ մը կամ դարման մը տալ ասոր, ապա թէ ոչ շատ ծանր և աղիտաւոր հետեւանքներ կրնայ ունենալ և ողբալի ու անդառնալի կորուստ ու պատուհասներ կրնայ բերել ու մանաւանդ թէ Տարօնոյ տխուր և չար օրինակը ամենուն ականջն է հասած և բերանէ բերան կը շրջի, կը շրշրջի։

Ասոր համար ըստ իմ խոնարհ կարծեաց, երկու միջոց կայ գործադրելի, Ա) դրամական օգնութիւն մը, կամ կարեւոր նպաստ մը փութացնել հարկ անհրաժեշտ է վիճակիս կարօտ ու թշուառ ժողովրդեան, գէթ մասամբ սփոփանք և սրտապնդում տալու և իր միտքն ու աչքն ուրիշ հորիզոններ շրջելէ կորսնցնելու համար։

Բ) Հարկ անհրաժեշտ է որ Ձեր Ամենապատուութիւնը և Կեդրոն. Պատկ. Վարչութիւնը փութայ ժողովրդեան կացութիւնը իր բովանդակ գոյներովն ու դառնութիւններովը մատուցանել ներկայացնել բարեգութ և հպատակասէր Վեհ. Օգոստ. կայսեր ոտքը և անոր արքայական բարձր գթութիւնն և արդարութիւնը հայցել ժողովրդին կացութեան բարւոքման և մերս ս. եկեղեցւոյ սրբ. ծոցին շունչին տակ և մանաւանդ օսմ. վեհապանծ պետութեան և բարեխնամ Վեհ. կայսեր շնորհաբաշխ հովանոյն տակ, շարունակելով անսպառ ու անգնահատելի բարիքներն ու անփոխարինելի և անբաղդատելի մխիթարութիւնն ու բարեբաստութիւնը վայելելու մասին, ինչպէս վայելած ենք մինչև այսօր դարերէ ի վեր։

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԻ

Մարտ 1902

Մեր նահանգը կը բաղկանայ 3 գիւղաքաղաքներէ՝ 1) Բայազիտ, 2) Գարա-Քիլիսէ, 3) Թօփրագ-Գալէ և 29 հայաբնակ գիւղերէ։ Միւթէսարիֆը կը նստի Բայա-

գէտի մէջ, ուր 120 տուն հայ բնակիչ կայ, բայց լոկ անունով միայն հայ, որովհետև ոչ մէկ գործունէութիւն կայ։ Վեց ամսեան ընթացքին մէջ 3 հայ աղջիկ իրենց դրացի թիւրքերը փախցուցին, Մանուկեաններէն տարան 60 ձի, Քրմոյեաններէն 300 լիրայի ապրանք։

Արծափ գիւղին վրայ կը տիրէ Ջալալցու բռնութիւնը, մանաւանդ այդ ցեղի գլուխ և Համիդիէի հազարապետ Ահմատ աղայի հազար ու մէկ տեսակ հարբստահարութիւնները. նա յափշտակեց 20 բեռ ցորեն, 120 աշխատաւոր մարդիկ իր գործին ծառայեցուց 3-4 օր, իսկ ձմեռն 120 ոչխար, 2 ձի ու 4 գոմէշ գիւղացիներուն բռնի պահել տուեց։

Քորուն գիւղին կը հարստահարէ մուհաջիր Զիլանցի Հասան աղան իր ցեղակիցներով։ Գիւղէն տարեր են 40 ոչխար, 2 եզ, 4 կով, 3 մոզեկ, 50 հաւ, 4 բեռ ցորեն. թողնենք մանրամասնութիւնները։

Մոսունի մէջ կը բնակին 250 կանոնաւոր զօրք իրենց զօրապետներով. սարսափելի են այդ զօրքի բռնութիւնները այդ գիւղի վրայ. եթէ քիւրդերը ապրանքին կը տիրեն, ասոնք կանանց պատիւը շարունակ կը բռնաբարեն։

Զուլան, Խարաբազար, Ղումլիբուլախ և Սայտոյ գիւղերուն կը տիրէ Ղասկանցի ցեղապետ և Համիդիէի գայմագամ Մուսթաֆա բէյ։ Ամէն օր իր կատաղութեան թոյնը կը թափէ յիշեալ գիւղերուն գլխին. կը կեղեքէ զանոնք թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս։ Մտադիր է եկեղեցիները դարձնել ախոռ։ Իր ցեղակիցներէն մէկ-մէկ տուն յիշեալ գիւղերուն մէջ դրեր է, ինչպէս. Խարաբազար՝ Հաճի Մահմատ, Խումլիբուլախ՝ Խասմ աղէն, Սայտոն՝ աւազակ Մամոն իր եղբայրներով, Զուլան՝ իր որդի Ալի էֆէնտին պիտի նստեցնէր, բայց լամոկցի Մահմատ բէյը թոյլ չտուեց, ատոր համար երկու ցեղերու մէջ սաստիկ թշնամութիւն կայ հիմա։

Թէպէտ 2 ամիս առաջ, երկու եղբայրք՝ Ցարթին և Գէորգ հարիւր օխայ ձէթ կը տանէին ծախելու. բռնապետ Մուսթաֆա բէյ իր աւազակներէն 7 հոգի ղրկեց կողոպտել տուեց անասունները։ Ընդդիմութիւն չ'ընելու պատճառը զէնք չ'ունենալն էր, բայց քանի մը օրէն վերջ մեր դրացի այլերէն զէնք առանք գնացինք և մեր վրէժը լուծեցինք։ Հիմա այդ ցեղը մեզ հետ թշնամութեամբ կը վարուի միշտ մեր կեանքին աշխատելով։

Ս. Օհաննու վանուց վրայ կ'ինչեխ լայնաբերան խալիֆա մը, որ բռնի տիրացեր է վանքի ամենաշահաւէտ հողերուն ու ջրերուն, որոնք դարերէ իվեր տէրութեան իրատէով վանքին կը պատկանէին։ Այդ կալուածները, վանքի ծախսով շինուած լճակներու ջրերը փողով կը ծախէ վանքին, շատ անգամ նոյնիսկ փողով ալ վանքին չի տար, այլ կուտայ իր ցեղին։ Այդ չարիքներով դեռ չի յագենար. պատահած ժամանակ ձեռքը կը պարզէ դէպի վանքի խաչն ու գմբէթն և կը հայհոյէ։

Զիրոյ գիւղը հիմնայատակ ըրաւ Զիլանցի Էյիբ փաշայի որդի Ռասուլ բէյ եկեղեցին քանդեց ու քարն ու փայտը իր անասուններուն համար ախոռ շինել տուաւ։ Այդ գիւղի հայերուն ամբողջ տնտեսութիւնը իր ձեռքն է անցեր. չորս ամիս առաջ գիւղի երկու աղքատ երիտասարդներու ծանր կերպով վերաւորեց, մէկին սրով, միւսին գնդակով։

Խաչլու, Եօնջալի, Խտր, Մանդասար, Մազրէ գիւղերը յիշեալ ցեղի պետերի կրակով վառեր մոխիր դարձեր են։ Նահապետական տները օրական հացի կարօտ են։ Մանգասարէն տարան 120 անասուն՝ եզ, կով, ձի։ Մազրէէն 20 ոչխար. վերջապէս անընդհատ կը տանին, եթէ աղբիւր մը լինէր կը ցամքէր։ Այս չորս գիւղերու կողոպուտի գումարն է 100 բեռ ցորեն, 80 ոչխար, 150 եզ, կով, ձի, 60 շաքարի խանտ, 20 օխա չայ, 100 լիտր կարթօլ, 300 հաւ։

Էրանոս գիւղ մնացեր է անգութ և անարգ Մահմատ էֆէնտու ճանկերուն մէջ, ինչպէս արծիւ փոքր թռչունները իր ճանկերի մէջ կ'առնէ։

Գարա-Քիլիսէ մէկ մորմոքելի ցաւի հանդիպեցաւ. եօնջալեցի տէր Յովհաննէսի աղջիկը նոյն տեղացի տէր Կարապետի որդի Լևոնի ամուսինն էր, երկու հատ ալ զաւակ ունէր. անցեալ օգոստոս 20-ին իրենց դրացի Խալֆաղեան Ահմատ աղայի լամուկ Շբոն, քանի մը չարագործներով խեղճի դուռը կոխեցին և հարսը առևանգեցին տարան. կատղեցաւ քաջ տէր Յովհաննէսը. չորս հայդուկներով, 40 օրէն վերջ, տանող թիւրքի դուռը կոխեցին և աղջիկը յետ առնելով ղրկեցին Ռուսիա։

Աշխալի գիւղը մնացեր է զելանցի Ալի բէյի հարբստահարութեան տակ. իր եղբայր Իբրահիմ բէյը դրեր է այդ գիւղի մէջ, որ չարաչար կը տանջէ և կը նեղէ, օրական հացը մարդուն ձեռքէն կառնէ, տեղացի հայերն իրենց անասուններով ամէն օր իր գործերով կը զբաղեցնէ, թշուառներու ապրուստի դուռն մէկէն գոցեր է։ Կարծեմ Թօխմախը այդ չարագործէն փախուստ տուաւ, քանի որ իր դրացին էր այդ բռնապետը։

Ցամատ հանդիպեցաւ կանոնաւոր զօրքերու բռնութեանց. գիւղին մէջ կը բնակի հարիւրապետ մը իր զօրքերով։ Գիշերուան ժամը 3-ին 10 զինուած զօրք Ցարոյի տունը կոխեցին, որ անոր կոյս աղջիկն առևանգեն, շատ ապրին տան մէջ եղող երեք երիտասարդները, որոնք չհամբերելով այդ բռնութեան, ընդդիմացան զօրքերին, աղջիկն առան զօրքերուն զարնելով, զօրքերի զէնքերն ալ ձեռներից առնելով յետ ղրկեցին։

Առաւօտուն գիւղի իշխանները եկան, զէնքերը առան ու զինուորներուն յանձնեցին և աղջիկն ալ եօնջալեցի երիտասարդի մը վրայ պսակեցին։ Երկու կողմէն ալ կառավարութեան դիմեցին, բայց մինչև օրս դեռ հարցաքննութիւն մը չեղաւ. մինակ հայերուն ըսուած է թէ, ձեր գանգատն ոչինչ է, զօրքն աղջկայ համար չէ եկեր, այլ այդ տան վրայ փող է ունեցեր, եկեր է պահանջելու. կառավարութեան նպատակը արդէն յայտնի է, զօրքին արդարացնել իսկ հայերուն բանտարկել և նեղել։ Այդ չարագործութեան մեղսակից ընկերն է ռէս Թամոն։

Խաչլու, Թօփրագ-գալէ, Խոշիան, Իրիցուգեղ, Մոլասիւլէման և Խայիաբէկ գիւղերը կը տանջուին հայոց հին թշնամի Մահմատ փաշայի տղի և թոռներու բռնութեան տակ. ուրիշներէն հասած չարիքն եթէ ծառին մինակ ճիւղերը կը կտրէր, այդ բիլիարի ցեղը կուզէ այս 7 գիւղի բնակիչ հայերը արմատախիլ ընել. գիշեր և ցորեկ կը նեղեն, կ'աշխատցնեն, կը կողոպտեն անդադար կերպով, կը քաշքշեն հայերը հազար տեսակ փորձանքներու մէջէն իրենց ընտանիքներով. չկայ վերաբուժ մը որ այդ հին ու նոր վէրքերուն դարման ընէ, կամ ընել տայ։

Եղնթափէ, Զլկանի և Խաստուր գիւղերը դեռ սև քողի տակ թաղնուած են, այնպէս կ'երազեն

թէ, գլուխներս կրկին անգամ քողի տակէն դուրս հանելուն պէս կապարէ և արճիճէ գնդակներ մեր գլխուն պիտի տեղացնեն. արդէն ինչ կայք ու գոյք որ կար, Խաստուրայ դէպքին կողոպտեցին տարան։ Սիփկլցի քրդերը կատարեցին այդ ոճրագործութիւնը։

Կառավարութիւնը մարտ տարեմուտ ամսէն 4 ամիս առաջ կը պահանջէ եկող տարուան բատալիան, ծանր ու ապօրինի կերպով. 5 օրւայ երեխայի համար կը պահանջէ կէս օսմանեան լիրայ. այս պահանջը անխտիր կերպով կը գործադրէ աղքատներուն, կաղերուն, կոյրերուն ու որբերուն վրայ. վերջապէս միջոց ունեցողէն թէ չունեցողէն խստիւ կը պահանջէ ու կառնէ. եթէ գերդաստանէ մը մեռնողներ լինին, լինին ատոնք մեծ թէ փոքր, աշխատող կամ չ'աշխատող, ատոնց տուրքն ևս կը պահանջէ երկար տարիներ ու կ'առնէ։ Մուրացիկներէն թամաթուաթը որոշուածէն կրկնապատիկը եռապատիկը կ'առնէ։ Փետրուարին կըսկսին ոչխարները համրել. եթէ ես առաջի տարին ունեցեր եմ հարիւր ոչխար, իսկ այս տարի հարիւրէն պակաս, այդ միևնոյն է անոր համար, հարիւր ոչխարի աղնամ կը պահանջէ, թէպէտ և ոչխարի պակսելու պատճառը մեր երկրի մէջ տիրող անիշխանութիւնն ու կողոպուտն է։ Իսկ եթէ հարիւրէն աւելի լինի, այդ սիրով կ'ընդունի։ Երբ պաշտօնեաները կուգան ոչխարները համրելու, սովորութիւն ունին զրպարտութիւն ընել ոչխարի տիրոջ վրայ, ըսելով թէ տէրը 10-20-30 ոչխար դիտաւորութեամբ պահեր է. առաջուց այս խօսքը կ'ըսեն, որպէս զի փոքր ինչ կաշառք ստանան, հակառակ դէպքում ոչխարի տէրը շատ վնասներ կը կրէ, բայց ցաւն այն է որ այդ կաշառակեր անիծուածները քէջով չեն բաւականանար։

Տասանորդ հաւաքելու ատեն յատկապէս կը ծախէ հայ գիւղերու երեսը և իր տասանորդը կըստանայ. գիւղերու երեսը կառնեն կառավարական պաշտօնեաները, մէկ-երկուսը ձեռք ձեռքի տուած, կամ բարբարոս և բիլեար քիւրդ ցեղապետ մը. այդ ատեն եկ տես թէ ինչ ցաւալի անցքեր կը պատահին, որ ոչ մի կերպով չի կարելի նկարագրել. ոչ ճարտարախօսը իր ճարտարլեզուով, ոչ գրագէտը ոսկեծայր գրչով կրնայ պատմել այդ աղէտները... Եզի տեղ աքլոր, կովի տեղ հաւն է մնացեր հայ գիւղացուն. արդէն գիւղ առնողը կը նստի գիւղի մէջ, իր հացը գիւղացիք կուտան կարգով, երբ կարգը կուգայ աղքատին, աղքատն եթէ ունի նէ այդ աքլորը և հաւը պէտք է մորթէ և կերցնէ եկողներուն. 7-էն մէկը գիւղ առնողն կ'առնէ, 10-էն մէկը կալէմաստ կ'առնեն։

Միւթէսարիֆէ, գայմագամներէ սկսեալ մինչև յետին զինուորականները որ տեղ որ կը մնան՝ իրենց և իրենց անասուններու ապրուստը այն տեղի հայերուն վրան է։ Արդէն յայտնի է որ հայ գիւղերուն մէջ կապրին զօրքերը։ Ցաճախ կը պատահի որ պաշտօնեաները իրենց ուռճիկները չեն ստանար կառավարութենէն, և երբ կը պահանջեն, կառավարութիւնը հայ գիւղ մը մատնանիշ կ'ընէ, ըսելով. „գնա՛ և հայ գիւղէն ստացիր"։ Պաշտօնեան ուրախութեամբ քայլերը կ'ուղղէ դէպի հայ գիւղը և գիւղացիներուն նեղելով՝ եռապատիկը կըստանայ։

Ահա այսքան անտանելի զրկանքներու կ'ենթարկուին հայ գիւղերը և երբ գիւղացին՝ դրդուած այդ ոճիրներէն՝ կը դիմէ կառավարութեան իր բողոքն արտայայտելու, կառավարութիւնը խուլ ականջ կ'ընէ. նոյն իսկ այն պաշտօնեան, որին դիմեր էր բողոքատուն, կ'ելնէ կը ծեծէ գիւղացուն ըսելով. „գնա, անկրօն գեավուր, դուք մեր հպատակները չէք, ձեզ ինչ որ ընեն տեղն է"։ Եւ հայ գիւղացին վիզը ծռած տուն կը դառնայ, ճանապարհին իր բողոքը Աստծուն կարդալով... Երբ տուն կը հասնի, կը տեսնէ որ իր մէկ կովը, որի վրան էր իր ընտանիքի ապրուստը, այն ալ տարեր են... Հիմա ի՞նչ ընէ գիւղացին, ո՞ւմ դիմէ և ո՞ւմ բողոքէ...

Կ'ոչնչանայ, կը ջնջուի հայութիւնը Հայաստանի մէջ։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ՄՈՒՇԷՆ

1/13 Յունիս 1902

Սիրելի ընկերներ,

Մեր ողբալի դրութիւնը լիովին նկարագրելու համար իմ գրիչ անկարող է. բաւեր կը պակսին ինձ...

Թողունք ժողովրդեան սարսափելի աղքատութիւն, որ օրն ի բուն կիջնէ արևի տակ արիւն քրտինք թափելով դեռ չի կարողանայ իր օրւայ պարէն հայթայթել, կառավարական, թիւրքական և քիւրդական խժդժութիւններն ալ աւելի ու աւելի։ Ինչպէս որ ժողովրդական առածն ալ կ'ըսէ, որ „ջաղացի մէջ քիչ դէվ կար, մէկ ալ շողտունէն ինկաւ", կարծես թէ բաւական չէին թրքական ու քրդական հալածանքներ, այժմ մի նոր տարր ալ եկաւ իկատար ածելու արիւնարբու թիւրք կառավարութեան ծրագիրը. այն է որ թիւրք կառավարութիւն այժմ ամէն կարելի և անկարելի միջոց ձեռք է առած քանդել, բնաջինջ ընել Սասնոյ և Մուշի շրջակայ լեռնաբնակ հայ գիւղեր, և անոնց տեղ լեցնել մոլեկրօն թիւրքին, բարբարոս և վայրենի քիւրդին ու արիւնարբու գող աւազակ չէրքէզներին։

Թիւրք կառավարութեան այս սև նպատակի համար, յատուկ հրահանգով եկած Մուշ և Մշոյ դաշտի գիւղերն են լեցուած 3 հազարէն աւելի գաղթական չէրքէզներ, որոնք օր աւուր կըսպասեն Սասնոյ կոտորածին, որ երթան ու գրաւեն Սասնոյ և Սիմ լեռնաշղթայի գեղեցիկ լեռնաբնակ հայ գիւղերը. ինչպէս ասոնցմէ քանի մը հազար տուն, 6-10 տարի առաջ, եկան և բռնի քար ու քանդ ընելով Վարդոյի և Խանդրէսի (Մշոյ դաշտի հիւսիսային լեռնաշղթան) լեռնաբնակ հայ գիւղերը, իրենք հաստատեցին այն տեղեր։

Միւս կողմէն այս օրերս տեղս եկած են Բուլանդխի, Ս'անազկերտի, Խնուսի և Վարդոյի համիդիէ գունդերու պետերը, որոնց գաղտնի հրահանգուած է միշտ պատրաստ մնան որ իրենց նշան տուելու պէս յարձակուին Սասնոյ վրայ։ Այսպէս, պէտք է գիտնաք որ մեր դրութիւնն այժմ անբացատրելի է։ Տեղական կառավարութիւնը լուր տարածելով թէ զօրքը կերթայ Մերտին, Մանազկերտ, Տիգրանակերտ և էլն, մինչդեռ գիշերային ճանապարհորդութեամբ պաշարման վիճակի մէջ է դրուած Սասունը, նոյնպէս թիւրք կառավարութեան բարձրագոյն հրամանաւ լուր տրուած է Սասնոյ և Ներքին դաշտի քիւրդ աշիրէթներին որ գան և իրենց ընտանիքներով և խաշինքներով ամառուայ եղանակին հաստատուին Սասնոյ և Մշոյ լեռների վրայ։ Մինչդեռ Սասնոյ 94-ի կոտորածէն յետոյ, եւրոպական կառավարութիւններու ազդեցութեամբ թիւրք կառավարութիւնը արգիլած էր այդ

քիւրդ աշիրէթներուն գալու և հաստատուելու սասունցոց կալածներու մէջ, որովհետև այն ժամանակէն նկատուած էր որ վէճի և խռովութեան գլխաւոր շարժառիթը այդ բանն էր, որ այդ թափառաշրջիկ քիւրդեր ամառ ժամանակ հաստատուելով Սասնոյ լեռներուն վրայ, բացի այն որ իրենց բազմաթիւ հօտերով ու խաշինքներով բոլորովին կը փճացնեն ու քար ու քանդ կը դարձնեն սասունցոց արօտատեղիներ, մարգագետիններ և անտառներ, նաև ետ չեն մնար գողութիւններէ, մարդասպանութիւններէ և աւազակութիւններէ։ Ահա թէ ինչպէս Թիւրք կառավարութիւնը, ուղղակի ինքը, կըստեղծէ առիթ հայերին և քիւրդերին կուեցնելու, որպէս զի ինքն ահագին բանակով շուտով վրայ հասնի և կոտորէ հայերին, ըսելով որ „դուք խռովարար էք, ապստամբ էք տէրութեան դէմ. տուրք չէք տար, կառավարութեան տուն չէք գար և անոր ղրկած պաշտօնեաներուն չէք հնազանդիր պէտք եղածին պէս, մանաւանդ որ դուք անհաւատարիմ էք որ ձեր մէջ գեավուրներ և ջանֆէդայիներ կը պահէք“։

Սասնոյ արևմտեան-հարաւ և հարաւային-արևելեան մասերը շրջապատուած են հետևեալ արիւնարբու, ընչաքաղց, բարբարոս և թափառաշրջիկ քիւրդ աշիրէթներով, ինչպէս են Պէլէքցիք, Սասունցի, Խիանցի, Բագրանցի, Ուշքօթանցի ևլն., որոնք օր աւուր թիւրքական բարձրագոյն հրամանին կըսպասեն, որ թալան և գուցէ կոտորած սկսեն ամէն կողմէն։

Մշոյ դաշտի վիճակն ալ ոչ նուազ աննախանձելի է. Թախթամայի պատճառաւ օրէցօր հացի գին սկսել է բարձրանալ. օր ցորեկով գիւղէ գիւղ գնալու ապահովութիւն չկայ. կառավարական և քրդական հալածանքներէն ամէն մարդ այն աստիճան սարսափած և ահ ու դողի մէջ է որ, ինչպէս կ'ըսեն, հեւոց դուրս չ'ելներ, այսինքն ամէն մարդ համարձակ շունչ չի կարող քաշել։

Գիւղերը պաշարուած վիճակի մէջ են. զինուորները կը շրջին ամէն կողմ։ Ասոնք տեղաւորուեր են հայոց տներուն և տեղ տեղ ալ գիւղային եկեղեցիներու կից դպրոցներուն մէջ։ Վարդենիսը ժամանակ մը կը պարծենար իր դպրոցի շէնքով, իսկ այդ շէնքը այսօր զօրքերուն է յանձնուած։ Նոյնը կը նկատուի քիչ մը վեր, դէպի դաշտը։ Ահա քեզ Խարց գիւղ, Ուշտամ, Աւզաղբիւր, Ցրօնք, Խասգիւղ, Աւզութ, Խանէր, Ցարգաւանք, Ցառվառինճ, ու դէպի արևելք՝ Կորավու, Ծխավու, Ցաւրան, Ջրիկ, Նորշէն, իսկ Սասնոյ շրջապատ՝ բացի սուրբ Օհաննու ու Առաքելոց վանքէն՝ Հաւատորիկ, Բերդակ, Յառախ, Մօկունք, Կառնէր, Կղլաղաջ, Փեթար բոլոր գիւղերու մէջն ալ տեղաւորուած են զինուորները. ամէն մէկ գիւղ թատերաբեմ մը դարձեր է։

Այս խուլ և խառնաշփոթ դրութեան մէջ Բաղէշի կուսակալի գալստեան կըսպասեն։ Օրերս Ս. Կարապետի վանահայր Վարդան վարդապետ, վանքի պարտուց համար, տեղական կառավարութեան հրամանաւ քանի մը գիւղերէն մատաղցուներ և հացահատիկի նուէրներ հաւաքելուն համար հարցաքննութեան ենթարկուեց. թէև տեղական կառավարութիւնը լաւ գիտէր որ այդ հաւաքուած իրեղէնք ճիշդ վանքի համար է և Վարդան վարդապետ այն սիրտն ու հոգին չունի որ այս տագնապալի ժամանակին ժողովրդեան ցաւերին և յեղափոխութեան համար մտածէ, սակայն կառավարութիւն ալ երկար փորձառութիւններէ նենգամիտ և ուստա դարձեր է. դիտմամբ ասոր-անոր կը բանտարկէ, Վարդան վարդապետին հարցաքննութեան կ'ենթարկէ, որ ոչ ոք չկարողանայ տեղէն շարժուիլ և կամ գրիչ ձեռք առնել այս տխուր իրողութիւնը բարձրագոյն տեղեր գրելու, ճիշդ այս տխուր նպատակի համար արդէն 25-30 անմեղ մարդիկ բանտերն են լեցուած և կը տանջուին, դեռ շատերն ալ պիտի բանտարկուին։

Ի՞նչ պիտի լինի մեր վիճակը, ոչ ոք չգիտէ, ամէն մարդ կ'ըսէ. „Աստուած էլ բէթարէն ազատէ“։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ

I

Մ... 10 յունիս 1902

Անցեալ շաբաթ Մարաշէն, Զէյթունէն և Հաճընէն զինուոր ելաւ (գաղտնի) Պունտուք և Չեվլէկի գիւղերու վրայ, իբր թէ յեղափոխական մը եկած է. շատ խուզարկութիւններ, ծեծեր, բանտարկութիւններ տեղի ունեցան, մաղ մնաց որ ահագին յեղափոխութիւն մը յառաջ պիտի գար։ Կառավարութիւնը տաճիկ գիւղացիներին գրգռեց, վառօդ և զէնք բաշխեց, վերջապէս Անտէրուն ըսուած տաճիկ գիւղին մէջ 2 սէթէրէքցի (տաճիկ) կը գտնուին կը բռնեն՝ այս է եղեր կառավարութեան շարժումը։ Սա գիտնալու ենք որ Ուլնիոյ շուրջը գտնուած բոլոր տաճիկ գիւղացիներուն զէնք և փամփուշտ բաշխուած է. տաճիկները լաւ պատրաստութիւններ կը տեսնեն, կառավարութիւնն է գրգռել, մէջերնուն փսփսուք մը կայ, բայց չենք հասկնար ինչ է։

II

Ա... 1 օգոստոս

Հարստահարութիւններուն չափ ու սահման չկայ. կը գրեմ լուրերէն քանի մը հետաքրքրականները։

Կառավարութիւնը շատ խստութիւններ կը բանեցունէ Հաճըն և շրջակայքը. մանաւանդ Հաճընի գայմագամը գարշելի գազան մըն է, որ իր անասնական աղտոտ կիրքերը կը յագեցնէ խեղճ, անպաշտպան ձգուած հայ կոյսերու և հայ հարսերու վրայ, յաւիտեանս մրոտելով այդ խեղճերուն պատիւը։ Ոչ մի կին վստահ չէ իր պատւոյն մասին. չի կրնար ապահով կերպիւ քնանալ վախնալով որ մի գուցէ ինքն ալ զոհ երթայ գայմագամին ճիւաղային, վաւաշոտ պակշոտութիւններուն։ Եւ միշտ ալ անպատիժ կը մնայ իր տիրոջ արժանի այդ գարշելին։ Կոյսերը կը պղծէ անպատիժ կը մնայ, հարսները կը լկէ անպատիժ կը մնայ, զաւակի տէր տանտիկինները կը բռնաբարէ անպատիժ կը մնայ. ալ անտանելի կը դառնայ այսքան պատիւները արատողին անպատժութիւնը։ Պատմեցէք եւրոպացիի մը թէ՝ այս անպիտանը, այս սրբապղծողը այնպիսի մարդ մըն է որ իր սպասաւորին (դժբախտաբար հայ) ամուսնութեան առաջին գիշերը հարսը ինքը կը վայելէ. թերևս նա անհաւատալի պիտի գտնայ այս իրողութիւնը, աւա՜ղ որ իրողութիւն է...

Հաճնոյ գայմագամը իրեն յատուկ տուրքերը հաւաքելու կերպ մ'ունի. 5,000 ղրշ. արժող ապրանք մը 300 ղրշ. ծախել կուտայ. ինչ անհաւատալի բան պիտի

գտնեն թերևս շատերը, բայց դժբախտաբար իրողութիւն մըն է որ կը հաստատեմ։ Այս գայմագամը 2,000 կտոր կալուածք ծախել տուաւ, 5,000 ղրշ. արժող կալուածը 300 ղրշ. ծախելու պայմանաւ։ Ամէն բան կարելի է երբ խնդիրը Թիւրքիոյ վրայ ըլլայ. Թիւրքիա ըսուած թատրոնի բեմին վրայ ամէն տեսակ տրամներ կը ներկայացուին։

Վերոյիշեալ գայմագամը Հաճնոյ հարուստ դասակարգը սոսկալի կերպով կը ճնշէ. հայերու տառապանքներէն ախորժելու մոլութիւն մ'ունի այս յոյնը (որովհետև յոյն մըն է Հաճնոյ գայմագամը)։

Ա.-ի շրջականները քանի մը սպաննութիւններ եղան և անպատիժ մնացին ատոնց հեղինակները, որովհետև զոհերը հայ էին. երբ որ զոհը հայ է, մարդասպանի անպատժութիւնը ապահովուած է արդէն։

Ուրիշ տեղերէ եկող հայերը կտուավարութիւնը կը ձերբակալէ և իրենց հայրենիքը կը վերադարձնէ։

Հիմա հոս Ամերիկա գացող հայերը շահագործելու համար սինտիգա մը կազմեր է, որուն նախագահը Ա.-ի առաջին գօմիսէրն է։ Առջև եկող հայը կը բռնեն և կ'ըսեն թէ „դուն Ամերիկա պիտի փախչիս". „ոչ, ճանըմ" կ'ըսէ խեղճը, բայց օգուտ չ'ըներ. կը բանտարկեն և երաշխաւոր մը կուզեն ազատ արձակելու համար։ Ան սինտիգան քանի մը մարդեր ալ ունի, որոնք ամէնուն համար ալ երաշխաւոր կ'ըլլան... քանի մը ոսկի կորզելէ վերջը։ Վայ խեղճ հայերուն գլխուն. ինչեր կ'երևակայեն այս ժողովուրդը չարչրելու և շահագործելու համար։

Արտասահմանէն եկողները ներս չեն մտցներ. նաւամատոյցէն ետ կը ճամբեն. ան ալ չարչրելու միջոց մ'է. հայը իր հայրենիքէն ալ կը զրկեն, իր ծնած, մեծցած հողին կարօտը քաշել կուտան...

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՆԹՈՅԵԱՆ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

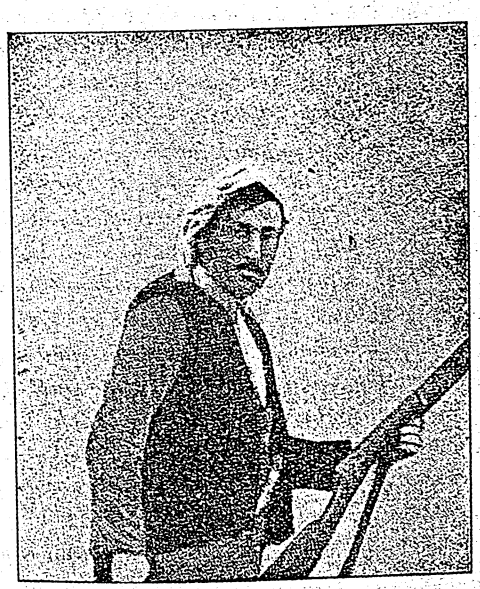

Այն արծիւների երամից էր հանգուցեալը, որոնք 1897-ի յուլիսին ելէքտրական արագութեամբ, կատաղի թափով սլանում էին դէպի Խանասորի դաշտը՝ հազարաւոր խողխողուածների վրէժը լուծելու։

Նա ծնուել է Ախալցխայում 1875 թուին, ծառայում էր ռուսական բանակում իբրև զինուոր։ Երբ 1897 թուին Խանասորի արշաւանքը վրէժխնդրութեան հրաւէր կարդաց Հայրենիքի զինուորներին, Լեւոնը թողեց օտարի ծառայութիւնը և օտարի հրացանն էլ հետն առած՝ փախաւ միացաւ իր ընկերներին։

Արշաւանքից ողջ վերադառնալով՝ 1898-ին „ՎՐԷԺ" Կ. Կոմիտէի որոշմամբ նա տէռորի է ենթարկում Սալմաստի Մահլամ գիւղացի մատնիչ Ս տ ե փ ա ն ի ն։ Արտաքին թշնամիների արիւնը յագեցում չէր տուել իր վրիժառու սրտին, ներքին թշնամիների—մատնիչների—արիւնով էլ ուզում էր հովացնել իր այրուած սիրտը։ Եւ նա մեծ յաջողութեամբ ու ճարպկութեամբ գլուխ բերեց այդ տէռորը։

Լեւոն երբէք չուզեց կազմակերպութեան վրայ բեռ լինել, նրա հաշուով ապրել։ Արշաւանքից և տէռորից յետոյ նա շատ կարևոր պաշտօններ կատարեց „ՎՐԷԺ" Կենտ. Կոմիտէի որոշումներով և իր գործունէութեամբ մեծապէս նպաստեց Կրկրում գործող ընկերներին։

Իր համար ապրուստի միջոցներ որոնելով, 1901 թուին մտնում է Խոյի մաքսատան ծառայութեան մէջ որպէս ձիաւոր։ Եւ ամուսնանալով՝ բնակութիւն է հաստատում Մահլամում։

Իր այս պաշտօնի մէջ նա չէ դադարում յեղափոխութեան ծառայելուց միշտ աջակցում է գործող ընկերներին, կարևոր ու փափուկ պարագաներում դիւրութիւններ տալով նրանց։ Բացի այդ, նա միշտ օգնութեան է հասնում հայ գիւղացիներին, որոնք քրդական արշաւանքների դէմ միշտ պէտք են զգացել հայդուկների պաշտպանութեան և որոնք յաճախ հալածել են աւազակ քրդերին ու յետ խլել աւարը, ինչպէս անցեալ ամառ Մահլամ գիւղի մէջ։

Հայդուկները հայ գիւղերի պահապան հրեշտակներն են դարձել. քիւրդը երբէք չէ համարձակւում հայ գիւղի մէջ ոտ դնել, երբ իմանում է հայդուկի ներկայութիւնը։

Այս տարուայ յունիսի 10-ին, երբ Լեւոնը գտնուում էր իր պաշտօնատեղում, հաւար է լսում, որ քրդերը յարձակւել են Արապլու գիւղի մօտ մի քարւանի վրայ։ Լեւոնը՝ չնայած մի շարք դժուարութիւնների՝ հեծնում է ձին և սպառազինուած հասնում քրդերի ետևից. տաք կռուի ժամանակ մի քանի քիւրդ գլորելուց յետոյ զարկւում է գլխից — կասկածելի է՝ քրդի, թէ իր դաւաճան թիւրք ընկերների գնդակից...

Հանգիստ հայրենիքի քաջարի զինուորին։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԼԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

Գրաֆ Գօլուխովսկի ներկայ տարուայ մայիսին Հպարտ ծանուցանում էր այն բարերար դաշնագրի մասին, որ նա կապել է 1897-ին Ռուսաստանի հետ և որի շնորհիւ այսօր Բալկանները խաղաղութիւն են վայելում...

Որպիսի պատրանք։ Եւ սակայն, ինքը մինիստրը, գիտէր որ ստում էր։ Զգում էր նա, որ իր „ներքին մարդը" ուժգին բողոքում է իր ծանուցումների դէմ։ Նա կարծէք հաւատացած էր, որ աւստրօ-ռուսական դաշինքը, Բալկանեան խաղաղութեան այդ „գրաւականը", այնքան էլ

կայուն չէ, որ եւրոպական Թիւրքիայի ստրուկ վայրերում հրդեհը բռնկւելուն պէս՝ նա պիտի օդը ցնդէ։ Զգում էր մինիստրը և այդ դաշինքի բոլոր անարդարութիւնը. ի՞նչ է նրա նպատակը. եթէ ոչ շարունակել կանգուն պահել մի դրութիւն, ուր բռնութեան զոհերի բողոքը մինչև երկինք է աղաղակում...

Գիտէր Գրաֆ Գոլուխօվսկի, որ իր փափագած խաղաղութիւնը մէկ պայմանով միայն կարող է հաստատուել — այն է ռ ե ֆ օ ր մ ն ե ր ո վ։ Ուստի status quo-ն ներբողելով հանդերձ՝ նա «բարեկամաբար» յորդորում էր սուլթանին՝ դիմել ռեֆօրմների...

Թիւրք կառավարութիւնը առերևոյթ համակերպում է բարեկամական այդ յորդորներին և արդէն կազմում է «ռեֆօրմների յանձնաժողովներ»։ Յայտնի, է թէ որպիսի արժէք ունեն այդ տեսակ յանձնաժողովները...

Իրողութիւնը այն է, որ Մակեդոնիան ու Ալբանիան ներկայացնում են այսօր համարեա չտեսնուած գազանութիւնների թատր։ Ճիշդ է, յեղափոխական շարժումը ևս երբեք չի ընդունել այնպիսի մեծ ծաւալ երկու երկրներում, ինչպէս այդ տեսնում ենք այժմ։

Կարմիր տեռորի ճանապարհն է բռնել Թիւրք կառավարութիւնը քրիստոնեայ ըմբոստների դիմաց։ Վերջիններս պատասխանում են նոյնպէս տեռորով։ Ռէակցիան ու յեղափոխութիւնը — բռնապետութեան այդ երկու հարազատ ու անբաժան ծնունդները — ընթանում են յամառ ու յարաճուն մոլեգնութեամբ, ձգտելով ոչնչացնել փոխադարձաբար, բայց ոչ մէկն առայժմ տեղի չի տալիս։ Եւ այդպէս երկիրը ցնցւում է շարունակ՝ կրկնակի տեռորի տիրապետութեան տակ։

Արիւնոտ փաստեր կան արձանագրելու Մակեդոնիայի ու Ալբանիայի վերջին ամիսների կեանքից։ Բօլգար-մակեդոնական և եւրոպական թերթերը լի են տաճկական սարսափների նկարագրութիւններով։ Հրդեհ ու թալան, կոյսերի բռնաբարումներ, մասնակի ու խմբական ջարդեր, դժոխային տանջանքներ բանտերում և այլն և այլն։

Այդ ահռելի կացութիւնը բնորոշելու համար՝ յիշենք միայն վերջին երկու ամսւայ վիճակագրութիւնը, որի համեմատ Մակեդոնիայի միմիայն Մօնաստիրի վիլայէթում սպանւած են 101 գիւղացիներ, ուսուցիչներ, աշակերտներ, քահանաներ և այլն. տեղի են ունեցել 40 բռնաբարումներ։ Զոհերից շատերին անդամատում են դեռ ողջ ժամանակ, յաճախ գլուխները կտրելով՝ ի ցոյց են հանում՝ ժողովրդին ահաբեկելու նպատակով։ Մօտ 50 հոգի վիլայէթի գիւղացիներից բանտարկւած են. մի քանի տասնեակ գիւղեր թալանի ու կրակի են մատնւած այդ կարճ ժամանակամիջոցում։ Թիւրք աւազակային խմբերը խրախուսւած կառավարութիւնից՝ արձակ-համարձակ կատարում են իրենց շահատակութիւնները։ Կազմակերպւել է Թիւրքաց բօքսէրների մի դաշնակցութիւն՝ մակեդոնական յեղափոխականների գործունէութեանը դիմագրաւելու համար...

Զարմանալի չէ, որ յուսահատ գիւղացիք վրէժխնդրութեան ծարաւից մղւած՝ խմբերով դիմում են դէպի լեռները և յարձակողական դիրք բռնում այնտեղից։

Դրսից շարունակ ներս են արշաւում Սարաֆօվի զինւած խմբերը և Թիւրքերի հետ կռւի բռնւելով՝ կոտորում ու կոտորւում են։

Ապստամբական շարժման ալիքները ծաւալւում են հետզհետէ և արագութեամբ. ընդհանուր ապստամբութեան վտանգը ստիպում է Թիւրք կառավարութեանը՝ կենտրոնացնել զինւորական մեծ ուժ Մակեդոնիայի մէջ։

Ա լ բ ա ն ի ա յ ո ւ մ. — Մակեդոնական խնդրի հետ միասին օր աւուր Բալկանների վրայ սպառնական կերպարանք է առնում ալբանական խնդիրը, ուր շահագրգռւած են Ցունաստանը, Իտալիան, Մօնտենեգրօն, Աւստրիան։ Ալբանական յուզումների մասին շատ գրւեցաւ վերջերս։ Յեղափոխական գոյն ունեցող հրատարակութիւնները բազմանում են արտասահմանում. գրեթէ բոլորն էլ առաջ են մղում զինւած կռւի պրօպագանդը և ընդունում են իբր նշանաբան՝ Ա լ բ ա ն ի ա ն ա լ բ ա ն ն ե ր ի ն։

Վերջերս ալբանական այլևայլ կազմակերպութիւնների պարագլուխները միանալով՝ ուղղել են սուլթանին մի նամակ, որի մէջ ասւած է իմիջի այլոց.

«Ձերդ Մեծութեան հովանաւորութեան տակ մենք վճռել ենք ձեռք բերել մեր իրաւունքները և պաշտպանել մեր ազգայնութիւնը մինչև մեր արեան վերջին կաթիլը...

«Բայց եթէ Ձերդ Մեծութեան կառավարութիւնը յամառելով ներկայ սիստէմի մէջ՝ խուլ մնայ մեր պահանջների հանդէպ, ապա թող իմանայ Ձերդ Մեծութիւնը, որ ալբանական ժողովուրդը պատրաստւած է դիմաւորելու ամէն տեսակ պատահականութիւնների. իսկ եթէ Ձերդ Մեծութիւնը այժմ, ինչպէս միշտ, ոչինչ չի կարող անել ալբանացիների վտանգւած գոյութիւնը փրկելու համար, այն ժամանակ Աստուծոյ օգնութեամբ և մեզ վրայ միայն յուսալով՝ մենք պատրաստ ենք գործել»։

Մ ա կ ե դ օ ն ա կ ա ն Կ օ ն գ ր է ս ը. — Ամէն անգամ մակեդոնացի յեղափոխականների կօնգրէսը մեծ աղմուկ է յարուցանում Եւրոպայի մէջ. այս տարւանը սպասում էին աւելի մեծ անհամբերութեամբ, նկատի ունենալով երկրի ալէծուփ վիճակը և մի շարք ներքին խնդիրներ։ Սպասւում էր կատարեալ խզումն Սարաֆօվի խմբի և գեներալ Զօնչեվի միջև, որը, ինչպէս յայտնի է, վերջին տարւայ ընթացքում պարագլուխն էր մակեդոնական պաշտօնական կօմիտէի։ Այդպէս էլ եղաւ։

Կօնգրէսը գումարւեց օգոստոսի 10-ին Բօլգարիայի մայրաքաղաքում։ Կառավարութիւնը նախազգուշութեան ընդարձակ միջոցներ էր ձեռք առել. Սօֆիան պաշարւած քաղաքի կերպարանք ունէր։ Կօնգրէսին ներկայ էին 60 պատգամաւոր ներսի և դրսի խմբումներից։ Նիստերը — աղմկալից, փոթորկոտ — տևեցին 8 օր։ Երկու հակամարտ տարրերը տենդային պայքարի բռնւեցին. մի կողմից՝ յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն ն ե ր ը (Սարաֆօվի խումբը), որոնք պաշտպանում են զինւած կռւի տակտիկան Մակեդոնիայում. միւս կողմից՝ խ ա ղ ա ղ ա կ ա ն ն ե ր ը (Զօնչեվ-Միխայլօվսկի և այլն), որոնք դատապարտելով յեղափոխական միջոցները՝ ձգտում են լուծել Մակեդոնիայի հարցը խաղաղ, դիւանագիտական ճանապարհով։

Մեծամասնութիւնը յայտնւեց Սարաֆօվի կողմը և ընտրեց ճարտարապետ Ստանիշեվին իբրև նախագահ։ Փոքրամասնութիւնը, իհարկէ, չհամակերպեց և շարունակում է իր գործունէութիւնը, իբրև առանձին կազմակերպութիւն։

Միջամտեցին, փորձեր արին հաշտեցնելու երկու կուսակցութիւնները, — ապարդիւն։ Առաջարկեցին 4-ական հոգի մտցնել բարձր Կօմիտէի մէջ, նշանակել պրօֆէսոր Միխայլօվսկուն՝ նախագահ, իսկ երկու հակառակորդներին — Սարաֆօվին ու Զօնչեվին — փոխ-նախագահներ, որպէս զի այդպիսով առաջ գար կուսակցութիւնների

ձուլումը. համաձայնութիւն չեղաւ: Տակտիկայի խնդրից դուրս՝ մեծ դեր էր խաղում անձնաւորութիւնների խնդիրը: Միանգամայն յեղափոխական նկարագրի տէր մարդիկ, օրպիսիք են Սարաֆօվ, Դելչեվ, Ստանիշեվ ևն, չէին կարող հաշտուել բանաստեղծ-պրօֆէսօր Միխայլօվսկու, գեներալ Զօնչևվի և նման թուլամորթ օպպօրտունիստ ուժերի հետ, որոնք սովոր լինելով խաղաղ ու փափուկ կեանքի, գարշելով կուլի փրկարար պրօպագանդից՝ ուզում են յանձնել Մակեդօնիայի դատը դիւանագիտական անվերջ խաղերին:

Խզումը անխուսափելի էր և միանգամայն ցանկալի: Պէտք է ծափահարել կօնգրէսի մեծամասնութիւնը կազմող տարրերին, որոնք արձագանք տալով տանջւող ժողովրդի տրամադրութեանը՝ պիտի համախմբուեն յեղափոխական դրօշակի շուրջը և պիտի մղեն յաղթանակով ազգային ազատութեան կռիւը:

„POUR L'ARMÉNIE"

(„ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ")

Այդպէս է վերնագիրը մի լուրջ, պատկառելի գրուածքի, որ Պիէռ Կիառ հրատարակեց Բրիւսէլի կօնգրէսի նախընթաց օրը:

„Ես ցոյց կը տամ—ասում է Pro Armenia-ի խմբագրապետը—թէ ինչ է հայերի այժմեան վիճակը. ես կը հաստատեմ, որ այդ վիճակը ծանրանում է օրէցօր և որ այդ ժողովրդի ոչնչացումը առաջ է տարւում մեթօդիկ նախագծով:

Ես կ'աշխատեմ այնուհետև ջնջել հրապարակի վրայ շրջող մի կարգ առասպելներ ու նախապաշարումներ, երբեմն հակասական, ինչպէս օրինակ այն՝ որ եթէ հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմում Թիւրք կայսրութեան ոչ մի մասում, որ նրանք բոլորն էլ վաշխառուներ են, դրամամոլ, որ նրանք անբուժելի երկչոտութեամբ՝ անընդունակ են ինքնապաշտպանութեան, որ նրանց յեղափոխական շարժումները օժանդակւում են Ռուսաստանի կամ Անգլիայի կողմից:

Ես ցոյց կը տամ, վերջապէս, թէ ինչ միջոցներով կարելի է դեռ փրկել հայ ցեղը լիակատար բնաջնջումից:

Ահաւասիկ այն բազմազան—վարչական ու զինուորական—միջոցները, որոնցով ձգտում են վերջնականապէս ջնջել հայերին.

1. Հաղորդակցութեան կաշկանդում

Արգելւում է հայերին ոչ միայն Թիւրքիայից արտասահման գնալը, այլ նոյնիսկ երթևեկել գաւառից գաւառ, քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ: Հետևապէս հայի առևտուրը բոլորովին կաշկանդուած է, և երբ վարչական միջոցներով սով է կազմակերպւում ներսում, շատ դիւրին է սովամահ անել մեծ թւով մարդիկ: Այդպէս էր Վանի սովի միջոցին 1896 և 97 թւականներին:

2. Հարկահանութիւն

Հարկահաններ են՝ թէ Թիւրք կառավարութիւնը և թէ քրդական աշիրէթները, որոնք դարերից իվեր սովորել են իրենց ստրուկ ճանաչել հայ ազգաբնակութիւնը:

Կիռա նկարագրում է ծեծի ու բռնաբարութեան սիստէմը, որ գործ է դրւում հարկերը հաւաքելու միջոցին:

3. Ոստիկանութիւն և բանտ

Կիռա պատմում է շատ բնորոշ դէպքեր ոստիկանական շահատակութիւններից, նկարագրում է բանտային ռէժիմի սարսափները, որ նա քաղում է մեծ մասամբ անգլիական Կապոյտ Գրքերից:

4. Մահմեդական գաղթականների հաստատումը

Այն վայրերում, ուր հայ ազգաբնակութիւնը, չնայած ահռելի ճնշումներին՝ դեռ ընդունակ է ինքզինքը պաշտպանելու,—կառավարութիւնը բնակեցնում է մահմեդական գաղթականներին, որոնք սեփականազուրկ են անում հայ հողատէրերին:

5. Բռնի յափշտակութիւններ, մասնակի սպանութիւններ, աւազակութիւններ

Պատմում է Կիռա, յենւելով Բաբկէն վարդապետի տեղեկագրի վրայ, թէ ինչպէս վերջին տարիների ընթացքում Թիւրք ու քիւրդ աղաները կողոպտի են մատնել ամբողջ Բիթլիսի շրջանը. պատմում, է նաև—մանրամասն, աղեխարշ փաստերով—Հայաստանի ուրիշ վայրերում շարունակ կատարւող բռնագրաւումները:

6. Մասսայական ջարդեր

Մանր սպանութիւնների սիստէմի հետ միասին տաճիկ կառավարութիւնը բնաւ աչքից չի թողնում խոշոր ջարդերի ծրագիրները: Ամենամեծը դրանցից Խասսուրի կոտորածն էր՝ 1900 թ. հոկտեմբերին:

Կան երկու վայրեր, ուր կառավարութիւնը առանձին ջանքեր է թափում բնաջինջ անելու հայ համայնքները, որոնք դեռ կարող են լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ—դա Զէյթունն է և Սասունը:

Կիռա երկարօրէն կանգ է առնում մասնաւորապէս Զէյթունի վրայ, պատմում է նրա կռիւներն ու յաղթութիւնները: Մատնացոյց է լինում Զէյթունի շուրջը կառուցւող զօրանոցների վրայ: Ջարդի պատրաստութիւնները տեսնուած են. սուլթանին մնում է միայն ընտրել յարմարագոյն վայրկեանը...

Միևնոյն մեթօդը կիրառւում է Սասունում: Սասունցիք ևս Տավրոսի առիւծների պէս ըմբոստ, ազատասէր՝ գիտեն դիմադրել թշնամու յարձակումներին: 1894-ից իվեր կառավարութիւնը, իր հին տակտիկով, ձգտում է ցած բերել լեռնցիներին դէպի Մուշի դաշտը՝ այնտեղ խմբովին ջարդելու նպատակով: Խմբական ջարդեր կատարւում են պարբերաբար այդ կողմերում. զօրանոցներ այդտեղ ևս կառուցւում են՝ Սասունը վերջնականապէս ընկճեցնելու համար...

Այնուհետև Կիռա հիմնական փաստերով ջրում է հայերի մասին տարածուած առասպելները. յիշեցնում է, որ այսպէս կոչուած „սարրաֆները" մի չնչին տոկոսն են կազմում հայ ազգաբնակութեան, որը էապէս երկրագործ, աշխատաւոր մի տարր է թէ Թիւրքիայում և թէ Ռուսաստանում:

„Հայկական երկչոտութիւնը" չափազանցուած է. Հայ շարժումների մէջ անթիւ են հերոսութեան ու անձնուիրութեան օրինակները: Կիռա յիշատակում է հայկական գիւցազներգութեան գլխաւոր դրուագները:

Հայ շարժումները ռուսական կամ անգլիական ինտ-

րիգներին վերագրելը նոյնպէս չարամիտ զրպարտութիւն է։ Ռուսաստանի իսկական դիրքը դէպի հայ յեղափոխականները պարզելու համար՝ գրքի հեղինակը բերում է անժխտելի ու պերճախօս փաստեր — Կուկունեանի դէպքը, անթիւ բանտարկութիւններն ու հալածանքները։

Եւրօպական միջամտութեան դէմ եղած բոլոր առարկութիւնները անհիմն են. „ընդհանուր եւրօպական պատերազմի" վտանգը երեւակայական է։ Ռուսաստանի կամ ուրիշ պետութեան դիմադրութիւնը չի կարող արգելք լինել հայոց՝ հարցի լուծման։ Ինքը Դելկասէն ցոյց տուեց, որ այդ երկիւղը ցնորական է։ Երբ պէտք էր սուլթանի վզին կապել Կրէտէի ինքնավարութիւնը, Գերմանիան ու Աւստրիան բացարձակապէս դէմ էին հելլէնների ցանկութեան, իսկ Ռուսաստանը շատ քիչ նպաստաւոր։ Անգլիան, Իտալիան և Ֆրանսիան լիակատար համաձայնութեան եկան՝ խլելու յաղթող սուլթանից իր կայսրութեան մի գաւառը։ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը կորովի կերպով և գոլեւի վճռականութեամբ ընդունել տուեց իր կարծիքը „բարեկամ պետութեանը" և սուլթանը զիջեց հէնց նոյն վայրկեանին, երբ նրա հովանաւոր Վիլհելմ կայսրը մեծ շուքով Պոլիս էր մտնում։

Բեռլինի դաշնագրի յօդուածները գործադրել տալու համար՝ անհրաժեշտ չէ անգամ, որ բոլոր եւրօպական պետութիւնները համաձայնին։ Բաւական է միայն նրանցից մի քանիսի համաձայնութիւնը՝ հայ ժողովուրդը կատարեալ բնաջնջումից փրկելու համար։

—

Գիրքը պարունակում է բացի դրանից բազմաթիւ հետաքրքրական դօկումենտներ հայ յեղափոխական պատմութիւնից, յեղափոխական կօմիտէների այլեւայլ առիթներով հրատարակած մանիֆեստները. նաև Օսմանեան բանկի գրաւման դէպքը՝ պատմուած մի ականատեսից. ապա 1895 թ. մայիսի հռչակաւոր մէմօրանդումի բնագիրը, վերջապէս ռէֆօրմների այն մինիմալ ծրագիրը, որ սրանից մի տարի առաջ մշակուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արևմտեան Բիւրօյի կողմից և Պիէռ Կիառի միջոցով ներկայացրուած մինիստր Դելկասէին։

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

„ՅԱՆՈՒՆ ՄԱՐԴԿԱՅՆՈՒԹԵԱ՛Ն"

—

Այս վերնագրով տիկին Սեվերին մի ընդարձակ յօդուած է զետեղել Պարիզի Le Journal թերթի մէջ, որ քաղուածօրէն առաջ ենք բերում այստեղ։ Յօդուածը գրուած է Մամուլի Միջազգային Կոնգրէսի և „Հայ Ուսանողական Միութեան" ներկայացրած զեկուցագրի առթիւ։

«Այն դօկումէնտը, որ ես հրատարակում եմ այստեղ, որի կարեւորութիւնը ոչ ոքի աչքից չի վրիպի եւ որ աղաչում եմ օտար թերթերին եւս վերարտադրել ու լրացնել — իմ ձեռքում է գտնուում յուլիսի 24-ից իվեր։

Ես այն չհրատարակեցի աւելի շուտ, որովհետեւ այդպէս էի խոստացել Մամուլի վերջին Կոնգրէսի ղեկավարող Յանձնաժողովին. յետոյ կը բացատրեմ ես այդ։ Ես կատարեալ իշխանութիւն ունէի ինքս անձամբ արկածի մէջ խօթելու, քանի որ նախաձեռնութիւնը գալիս է ինձնից եւ միայն ինձնից։ Եթէ ես չեշտում եմ այդ վերջին մանրամասնութեան վրայ, դա մանկական մի հաճոյքի, յիմար սնափառութեան համար չէ, այլ միայն ձգտելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը ինձ վրայ առնելու համար։ Ես արդէն մեծ դեր էլ չունիմ այստեղ. հարկաւոր են ուրիշ անձնաւորութիւններ, հարկաւոր են ուրիշ տեսակ անցքեր՝ խռովելու համար դիւանագէտների հանդըստութիւնը եւ եւրօպական հաւասարակշռութիւնը։

Ես այդտեղ պարզապէս, ինչպէս միշտ, կատարել եմ կնոջ աշխատանք,—կին, որ չէ կարող իմանալ առանց սարսռալի, թէ ինչպէս խողխողում են ուրիշ կանանց ու փոքրիկ երեխաներին, թէկուզ հէնց լինեն նրանք օտար, հեռաւոր, անյայտ. գրողի աշխատանք — գրող, որ իր պատասխանատուութեան գիտակցութիւնն ունի եւ որ չէ կամենում, նոյնիսկ զանցառութեամբ, զգալ իր ձեռքի վրայ Մակբեթի բիծը։

Լռելը ամենայարմարն է վատութիւններից, ամենահանգստաւէտը, ամենալաւ վարձատրուողը մեր արհեստի մէջ, բայց եւ ամենամեծը վատութիւններից։

. . . .

Ես այն մարդկանցից եմ, որոնց պէտք է սպանել, երբ ստրկական պապանձումն է թագաւորում։ Եթէ նրանց գրիչը կոտրուած է, նրանք դիմում են ազատ խօսքին։ Եթէ բռնի են խլում նրանից—հրապարակը նրանց առջեւն է։ Եթէ լեզուն դուրս քաշեն նրանց բերանից, ապա նրանց դողդոջուն ձեռները մի կտոր ածուխ կ'առնեն եւ հրապարակի պատի վրայ կը գծեն վրէժխնդիր ազդագիրը։

Ո չ ո ք, ուրեմն, չէր կարող արգելել ինձ գործել։

. . . .

Ես գալիս էի Բրիւսէլի Հայասէր Կոնգրէսից դեռ դողահար՝ այն տմարդի ու գազանային իրողութիւններից, որոնք յիշուած էին այնտեղ. . .

Եւ ահա Բեռնում, Դաշնակցական պալատի նրբանցքներում տեսնում եմ երկու գունատ երիտասարդներ, որոնք մօտենալ, դիտել, ուսումնասիրել են խնդիրը իր ամբողջ առաջադիմութեան ընթացքում, եւ որոնք իրենց դատի համար որոշ յոյսեր էին դրել գրողների այս միջազգային կոնգրէսի վրայ. . .

Ե ւ ր օ պ ա յ ի հ ա յ ո ւ ս ա ն ո ղ ա կ ա ն Մ ի ո ւ թ ի ւ ն ը ուղարկել էր Կոնգրէսի բոլոր անդամներին մի շրջաբերական, ուր տեխնիկական սկզբնաւորութեանը հետեւում է կոչ.

«Ամենաահռելի տագնապի միջոցին հայ ժողովուրդը իզուր կոչ էր անում քաղաքակրթուած մարդկութեանը. հայկական ջարդերի շուրջը կազմակերպուել էր լռութեան մի դաւադրութիւն»). . .

Կան վերյիշեցումներ, որոնք կոչ են հնչում. նրանք կամ խղճահարութիւն են յարուցանում կամ թէ զարթեցնում են յիշողութիւններ կրած լծի, կրծոտուած սանձերի մասին։ Խմբագրողը դիպլոմատ չէ եղել. . .

Այնքան դիպլօմատ չէ նա, որ ի վերջոյ թոյլ է տալիս իրեն՝ գործածել մի մականուն փոխառուած Գլադստոնից. . .

Մէկէն ի մէկ ճակատները կնճռոտուեցին։ Այն, ինչ որ թոյլ է տրւում մի մինիստր նախագահի՝ ներելի չէ երիտասարդների մի կօմիտէի, որոնք արդէն սգաւոր՝ սպասում են դեռ, որ ամէն մի սուրհանդակ գուժէ նոր կոտորած իրենց հայրենակիցների, բարեկամների, ծնողների. . .

Ղեկավարող Յանձնաժողովը (իր մեծամասնութեամբ, սակայն, յուզուած ու համակիր) հրաժարուեց ամէն միջամտութիւնից, իբրեւ կոնգրէս կամ իբրեւ կոնգրէսականներ։ Նրա դերը դժուար էր, անշուշտ, ինկատի առնելով գերմանական պատգամաւորների թշնամական դիրքը Հայաստանի վերաբերմամբ։

Մինչեւ իսկ Յանձնաժողովի անդամներին խնդրուած էր ձեռնպահ մնալ անձնական ամէն գործողութիւնից։ Երեք հոգի ազատ մնացին հրահանգից, երեք ներկայացուցիչներ այն փոքրիկ ազգութիւնների, որոնք յաճախ մեծահոգութեան դասեր են տալիս ուրիշներին. գնդապետ Ն. Սըկրեսան, Լօզանից, մէկը երեք փոխ-նախագահներից. Հայյմօն-Սավինօ, Անվէրից, եւ Կարլ Կօնստանտսօն, Կօպէնհագից. պարտք եմ համարում սրտանց շնորհակալութիւն յայտնել նրանց։

Մի անգամ եւս պէտք էր դիմել անհատական նախաձեռնութեան, որ միակ բեղմնաւորն է, քանի որ նա դնում է մարդուն, ազատ ամէն տեսակ կապերից, սոսկ իր խղճի դիմաց։

. . . . . .

Ապա առաջ բերելով բազմաթիւ ստորագրութիւնների ցուցակը, որ նա հաւաքել էր բոլոր երկրների պատգամաւորների շարքերում, տիկին Սեվրին յիշեցնում է վերջին տխուր հեռագիրը Սասունից ու բացականչում.

«Օգնութի՛ւն, հրապարակախօսնե՛ր բոլոր երկրների, յանուն մարդկայնու թեա՛ն»։

* * *

„Պրօ Արմենիայի“ երկու վերջին համարներում Պիէռ Կիառ բանակռիւ է մղում գերմանական *Kölnische Zeitung*-ի դէմ, որը, ինչպէս յայտնի է, բացասական դիրք էր բռնել դէպի Բրիւսէլի կոնգրէսը, համարելով այդպիսի կոնգրէսները վնասակար նոյն իսկ հայկական դատի համար։

„Հայերի համար վտանգաւոր է—ասում է գերմանական քաղաքականութեան պաշտպան օրգանը—այնպիսի մի գաղափար տալ օսմանեան իշխանութիւններին և ազգաբնակութեանը, թէ իբր քրիստոնեայ Արևմուտքը պատրաստում է խաչակրաց արշաւանքի պէս մի բան՝ ընդդէմ մահիկի։ Պէտք է զգուշանալ դիւանագիտական անխոհեմ քայլերից, որոնք կարող են կարծել տալ Փոքր Ասիոյ մահմէդականներին, թէ հայերին ուզում են իրենց տէր դարձնել։ Եւ անցեալի մէջ դիւանագիտութեան սխալն է եղել՝ պահանջել բէֆօրմներ միմիայն քրիստոնեաների համար և չմտածել մահմէդականների մասին, որոնք ճնշուած են նոյնպիսի ծանր բեռի տակ“։

Այդ պատճառաբանութիւնը նոր չէ—պատասխանում է Կիառ—նա հնարուած է հէնց Եըլդըզում, և Եըլդըզից են տարածուել կոտորածի հրահանգները մահմէդական ազգաբնակութեան մէջ... Պօլսի վերջին ջարդերի ժամանակ իբր թէ կատաղած ժողովուրդն էր բնազդով հալածում հայերին և կոտորում նրանց փողոցների մէջ։ Սակայն ժողովուրդը հանդարտուեց՝ հէնց որ դեսպանների հաւաքական դիմումը նախազգուշացրեց սուլթանին, որ իր թագը և անձը վտանգի մէջ են, եթէ կոտորածը չդադրի։

Եըլդըզից էր նոյնպէս, որ հաւատացրին մահմէդականներին, թէ ռէֆօրմները իբր ուղղուած են նրանց դէմ. բայց պետութիւնների համար դիւրին է հասկացնել իրենց հիւպատոսական գործակալների միջոցով, որ մտադրութիւն չկայ ներկայ բռնապետութիւնը փոխարինելու քրիստոնեայ բռնապետութեամբ։

Սկզբունքի առարկութիւններ անելուց յետոյ, գերմանական լրագիրը ցոյց է տալիս „դարմանները“։ Ահռելի թշուառութիւնը մեղմելու համար, ասում է նա, անհրաժեշտ է տեղական գործունէութիւն։ Գերմանացիք, որոնք ծախսել են և շարունակում են ծախսել մեծ գումարներ յօգուտ կոտորածի զոհերի, յաջողել են օգտակար գործ շինել մանաւանդ Ուրֆայում ու Մարաշում...

Անշուշտ, պատասխանում է Կիառ, գովելի է գերմանացիների ձեռնարկած գործը Ուրֆայում և Մարաշում, սակայն խնդիրը վերաբերում է բուն հայկական նահանգներին, որոնց մասին կարծէք տեղեկութիւն չունին հայոց բարեգործները։ Վերջապէս, կէս-միջոցներով, պալլիատիվներով չէ, որ պիտի փրկուի հայ ժողովուրդը...

Բաւական չէ որբանոցներ հիմնել և ապրեցնել թիւրք կառավարութեան զոհերից մի քանիսին։ Աւելի ստիպողական է՝ արգելել սուլթանին նոր որբեր առաջացնելու և ոչնչացնելու նրանց, որոնց ժամանակաւորապէս խլել են մահուան ճանկերից։

ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Եւրոպական թերթերը յաջորդաբար հաղորդեցին հետևեալ երեք հեռագիրները.

Կ. Պոլիս 29 օգոստ. — Պալատի մէջ հայոց պատրիարքին յայտարարեցին, որ հայերու վիճակին բարելաւման վերաբերեալ իր իղձերը (desiderata) նկատի առնելէ առաջ, անհրաժեշտ է մատուցանել իր կողմէն ուղղած մը, որ հայերու օրինականութիւնն ու հաւատարմութիւնը կրաչիաւորէ։ Պատրիարքը անմիջապէս քաղաքական ու կրօնական ժողովները գումարեց եւ երէկ պալատ ղրկեց պահանջուած ուղղագրը։

Կ. Պոլիս 2 սեպտ. — Երէկ հայոց Մայր-եկեղեցիին մէջ սուլթանի գահակալութեան տօնին առթիւ կատարուած կրօնական արարողութեան միջոցին, պատրիարքը ժողովուրդին ծանուց հրատարակութիւնը իրատէի մը, որ հայերու նկատմամբ ձեռք առնուած բոլոր սեղմիչ միջոցները կը ջնջէ։

Սպասելով այս իրատէի գործադրումին, պատրիարքը ինքզինք գոհացած նկատելով՝ պարտք համարեց իր հրաժարականը ետ առնել եւ պալատ երթալ սուլթանը շնորհաւորելու եւ անոր շնորհակալութիւն յայտնելու համար։

Կ. Պոլիս 4 սեպտ. — Հայերու դէմ ձեռք առնուած սեղմիչ միջոցներու ջնջումը հրապարակող եւ պատրիարքին պահանջները գոհացնող իրատէն դեռ չէ հրատարակուած։

Հայերը կ'ակնկալեն Օրմանեանը թէ՝ Դրան հետ միացած ղիրենք կը խաբէ եւ բուռն կերպով կը պնդեն որ վերջնապէս հրաժարի ու գաւառական վանք մը քաշուի։

Կովկասի հայ թերթերը կը հաղորդեն թէ — կաս ռուսահպատակութիւն ընդունելու եւ կամ ռուսական սահմաններէն հեռանալու համար—ռուս կառավարութեան կողմէ տաճկահայ գաղթականներուն տրուած վերջնական պայմանաժամը օգոստ. 23-ին աւարտած լինելով՝ գաղթականներու ստուար թիւ մը դէպի հայրենիք կը մեկնի։ Մնացողները բռնի ռուսահպատակ պիտի դրուին։

ՏԵՌՕՐ

Օգոստոս 6 հոկտեմբերի առաւօտ ժամը (ը. ե.) 9½-ին Զմիւռնիա՝ Թօփալեան եղբարց մեծ վաճառատան մէջ՝ դաշնակցական ահաբեկիչներու ձեռքով տեռորի ենթարկուեցաւ նշանաւոր մատնիչ Գաբրիէլ Տէր-Մանիկեան։ Ահաբեկիչները ազատ են։

ՄԱՀԳՈՅԺ

Բաթումից հաղորդում են մեզ.

Յուլիս ամսում Զորափորի մէջ կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ մեռաւ Կարապետ Գորգինեանը. հանգուցեալը կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել էր հաւաքել իր շուրջը երիտասարդների մի ստուար խումբ, որոնց մէջ ներշնչել էր հայրենասիրական-յեղափոխական եռանդ։ Նրա մահը զգալի կորուստ է տեղական պրոպագանդի համար և նրա յիշատակը միշտ անջնջելի կը մնայ իր ընկերների շրջանում։

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Լօրէնս քաղաքից՝ Մարտիկեանից 100 ֆրանք, ԹԵՀՐԱՆԻՑ (Պ. Տիգ.-ի միջոցով) 976 ֆր., ԳԱՀԻՐԷԻՑ Օ. Թուս.-ից 6 ֆր., գրքերի վաճառումից 19. 85 ֆր., ԳԱՀԻՐԷԻՑ Զինավարժ. Ընկ.-ից 38. 20 ֆր., ԼՕՆԴՕՆԻՑ Փարհատ 12. 60 ֆր., ՓԱՐԻԶԻՑ Կ. Բ.-ից 3. 20 ֆրանք, ԲԱԼԿ. Կենտ. Կոմիտէից 1000 ֆրանք: Գումար 1155 ֆրանք 85 սանտիմ:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿ. II (ՁՐԱԲ.-ի) Կ. Կոմիտէն՝

№ 7 տետրով (1902, մարտ 23-ից).

N°
320 Բերդ. գաղթականներից 5 ռուբլի,
321 Օրթղ.-յունվ.-փետ.-մարտ ամսվճ. Գասպետ 1. 50,
322 Անապատից 209 ռ.,
323 Առաք. Նազ. 2 ռ.,
324 Տ. Պօղ. Մտթոսեան 5 ռուբլի,
325 Տ. Արս. Կիր. 3 ռուբլի,
326 Որսորդ խմբ. 3 ռ.,
327 Տիկ. Մար. Նալբ. 4 ռ.,
328 Գետափ գիւղ 12 ռ.,
329 Խ. եւ Մ. Նալբ. 60 ռուբլի,
330 Օր. Գայիանէ 1 ռ.,
331 Լեռնավայր գ. 40. 15 ռ.,
332 Ոստան գ. 105. 80 ռուբ.,
333 Գետափ գիւղ 50. 5 ռ.,
334 Ծմակ գ. 20. 95 ռուբլի,

N°
335 Բարձրավանդակ գ. Նուէր 169. 90 ռուբլի,
336 Անառիկ գ. Նուէր 67. 45 ռ.,
337 Մեղրի գ. 59 ռուբլի,
338 Բմտ. Ազատչեն խ. 20 ռ.,
339 Զրդղնից տարեվճ. 20 ռ.,
340 Փուշ գ.-ի տեղ. կոմ. 25 ռ.,
341 Փուշ գ.-ի Զինուոր խ. 40 ռ.,
342 Ընդարձակի Բարեսիրտ խմբ. 4 ռուբլի,
343 Պարտիզի Հաւատարիմ խմբ, 5. 60 ռուբլի,
344 Ճերմակ ծովից 10 ռ.,
345 Դոռնք գ. 12 ռուբլի,
346 Դոռնք գ.-ի խմբի հին հաշւից 34 ռուբլի,
347 Տանձոտ գ. 40 ռուբլի,
348 Ականքաղաք գ. 30 ռուբլի,
349 Ճառագայթ գիւղ 26 ռ.,

Մի այլ տետրով.

Արեգ գիւղից 7 ռուբլի, Քարծար գ. 15, Քարափ գ. 15, Ընդարձակի տեղ. կոմ. 50, Փարիզի Անդաստան խմբ. 5, Առուակի Ուրսուս խմբ. 10, Միջածովից 23, Առիւծ գիւղի տեղ. կոմ. 20, Թարթառ գ. Կայծեր խ. 3. 38, Բլուր գ. 10. 60 ռուբլի:

№ 9 տետրով.

Nr
401 Արմաւիր գ. Արծիւ խ. 5 ռ,
402 Նորեկ գ. ժողովարարու-թեան թերթով (N. 176) Խանի ձեռամբ 100 ռ.,
403 Նախընթաց գ. 8. 20 ռ.,
404 Որմիզդ գ. կոմ. 45 ռ.,
405 Տղմուտ գ. Նուէր 20 ռ.,
406 Ուղղուլ գ. 11. 15 ռ.
407 Կղզի գ. կոմ. 6. 70 ռ.,
408 Կղզի գիւղի խմբ. 4 ռ.,
409 Շերամի գ. կոմ. 14 ռ.,
410 Նախագործ գիւղի Ար. խմբ. 8. 80 ռ., Ցարգելի խ. 2. 70 ռ., Ամուր խմբ. 3. 80 ռ., Փոփոխական խմբ. 1. 15 ռ. (ընդհանուր գումար 16. 45 ռ.),

Nr
411 Նախագործ գ. Նուէր 18. 88,
412 Փայլուն գ. 2 ամս. 10 ռ.,
413 Կիկերոնի տ. կ. 12. 78 ռ.,
414 Կարմրոտ գ. տ. կոմ. 6 ռ.,
415 Կարմիր վանք գ. 4 ռ.,
416 Պ. Գ. Շ-եանից յունիս ամսական 10 ռուբլի,
417 Փարիզի տեղ. կոմ. ապրիլ ամսական 10 ռ.:

N' Nr 417—447. Պարտիզաւանում հանգանակած տեղ. կոմ. եւ Խանի միջոցով՝ Ա. Պ. 100 ռուբլի, Մ. Բ. 60, Գ. Ծ., Ի. Տ. Օ., Մ. Ց., Օ. Խ., Մ. Պ., Ս. Դ. 50-ական, Ա. Մ. 40, Կ. Դ. 40, Ջ. Ա. 30, Մ. Ղ., Մ. Ղ., Օ. Շ., Պ. Ա., Գ. Ա., Ս. Ս., Պ. Ա., Մ. Ն., Գ. Բ. 25-ական, Լ. Ա. 20, Ց. Թ. 20, Թ. Ջ., Պ. Ք., Փ. Կ., Օ. Մ., Մ. Ց., Օ. Տ. Գ., Խ. Մ. 15-ական, Ա. Ք. 11, Հ. Խ., Հ. եւ Ընկ., Մ. Ն., Խ. Ք., Պ. Ք., Ց. Ք., Ա. Ք., Ս. Փ., Ց. Ա., Մ. Յ., Վ. Ս., Պ. Գ., Մ. Մ., Մ. Ղ., Կ. Մ., Հ. Մ., Պ. Ց., Ա. Բ., Կ. Ս., Գ. Վ., Ի. Բ. 10-նական, Հ. Դ., Ց. Ա., Մ. Թ. 8-ական, Ց. Խ., Կ. Տ. Ս., Ց. Մ., Ա. Դ., Ա. Վ. 7-ական, Ց. Ջ., Ս. Օ., Հ. Հ., Պ. Մ., 6-ական, Ն. Շ., Ց. Վ., Մ. Ծ., Ց. Մ., Ս. Պ., Մ. Ա., Օ. Կ., Մ. Ց., Բ. Գ., Ս. Ղ., Ջ. Պ., Մ. Ս., Ա. Մ., Թ. Ա., Ա. Ա., Ց. Ս., Ս. Մ., Խ. Շ., Թ. Ց., Վ. Տ. Ս., Խ. Ց., Բ. Կ., Մ. Մ. 5-ական, Ա. Շ., Խ. Ղ., Ա. Կ. 4-ական, Մ. Մ., Ա. Մ., Ց. Ց., Ց. Մ., Մ. Մ., Ց. Ս., Գ. Գ., Տ. Խ., Ց. Ց., Պ. Ղ., Գ. Ա., Պ. Տ. Գ., Օ. Մ., Ա. Ց., Օ. Վ., Ն. Օ., Ա. Մ., Գ. Ա., Պ. Ա., Ա. Ղ., Կ. Թ., Ե. Ց., Պ. Ջ., Ա. Ս., Ս. Ն., Գ. Ն., Մ. Ա., Ջ. Գ. 3-ական, Խ. Ղ., Մ. Ք., Կ. Ի., Մ. Զ., Ն. Մ., Գ. Ա., Ղ. Շ., Ս. Վ., Հ. Շ., Կ. Մ., Հ. Ծ., Ս. Շ., Ղ. Բ., Պ. Ծ. 2-ական, Ա. Ք., Ց. Վ., Մ. Տ. Վ., Ա. Է., Մ. Մ., Ս. Դ., Փ. Ա., Գ. Ղ. 1-ական, Գ. Ց. 1. 60, Ա. Ս. 1. 50, Թ. Տ. Գ. 25 կոպ., Ա. Կ. 20 կոպ., չորս աշակերտներ 20 կոպ.: Պարտիզաւանի հանգ. ընդհանուր գումար 1484 ռուբլի 75 կոպէկ:

N° 448. Ամառանոցի „Ցոլսից“ 20 ռուբլի, N° 449. Ամառանոցի Երիտասարդական խ. 80 ռուբլի:

№ 10 տետրով.

N°
451 Փայլնցի Ս. Ս.-ից տուգանք 10 ռ.,
452 Ն. Ճամբորդ գ. կոմ. 32 ռուբլի,
453 Ն. Առուայ գ. կոմ. 9. 90 ռ.,

N°
454 Ն. Ծալ-ից 29. 95 ռ.,
455 Ծպ.-ի գաղթականներից 13. 30 ռուբլի,
456 Ճամբորդի խմբը անձն. Նուէր 10 ռուբլի,

N° N° 457—470. Աղօտում հանգանակած տեղ. կոմիտէի եւ Մուրադի միջոցով՝ Պ. Պ. Միութիւն եւ Ծաղիկ 20-ական, Ճարպիկ, Զանգւած, Բաղդ եւ Առիւծ 15-ական, Հրանդ, Զէրքէզ, Սուրհանդակ, Սլաք, Փալազ, Սիմարշի 10-ական, Ախուրեանց 12, Նորայր եւ Սուրէն 8-ական, Պայտ 7. 50, Երկաթ, Շանթ, Արզումեան. Օժանդակ, Դիպակ, Սուրմակ, Ոսկի, Նորեկ, Ջղալ, Կայծ, Կտրիճ, Վարդ, Ցարութիւն, Քոպէ, Գարեփին, Սեւիկ, Պողպատ, Ծիծեռնակ, Անիւ, Կիւրշի, Սարանջաք, Ալթանեան, Աստաեանց եւ մի քանիսը միասին 5-ական, Ծ. Հ. 4, Ցուլ, Սոնիկ, Վազգէն, Գարուն, Պայտառ 3-ական, Քալլադ 1, Եզնիկեան խմբ. 50, Ախուրեան խմբ. 30, Բարթուղեան խմբ. 30, Լճակի Սարեկ խ. 4. 80, Սահմանի Ժիրայր խ. 4. 45: Աղօտի հանգանակութեան ընդհանուր գումար 454 ռուբլի 75 կոպէկ:

Nr 471. Արշարունիքի տեղ. կոմ. 16. 40 ռուբլի, Nr 472. Պ. Է. Գ.-ի հարսանիքին հանգանակած 16. 75, N° 473. Մի խումբ զինուորներից՝ սպայ Ա. Լ.-ի ձեռամբ 3. 85:

Ընդհանուր գումար մինչեւ 1-ն օգոստոս 1902 թ. 3728 ռուբլի 19 կոպէկ:

ՆԱՒԱՀԱՆԳՍՏԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

ԱՊԱՍՏԱՆԻ „Ղարիբ“ խմբից՝ օր. Ե.-ի նշանադրութեան առթիւ 25 ռուբլի, „Հաւիկեան“ խ. 16, Սարգիս Աստուրեան 1: Գումար 42 ռուբլի:

ԱՊԱՌԱԺԻ Կոմիտէն՝

Մնացորդ 1901 թւից 19. 60 ռուբլի, 1902 յունուար. Սոնածառից 135. 12, մարտ. ոյժ 100, Կոկօն 50, Գործակատար 60, ապրիլ. հանգանակած 6, հանգանակութիւն Զատկին 77, Դաշնամուր 10, Տիկին 1. 73, մայիս. Փարոս 30, Նեցուկ 50, հանգանակած Թ.-ի միջոցով 10, Զան Գիւլիւմից 129. 87, յունիս. Զանգիից 64. 50, Մարգանից 30, հանգանակութիւն 2. 80, յուլիս. Պ. Ս. 100, Կ. 100, Թ. 50, Մ. 90, տիկ. Ա. 50, Ոյժ 200, Գործակատար 50, երեկոյթից 100: Գումար 1516 ռ. 52 կ.:

ՎՐԷԺԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

Նիկոլայ Է. 20 թուման, Ս. Ն.-ից Գէազ 60, Գէազի անդամավճարներից 65, Պետրոս 55: Գումար 200 թուման:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ Կոմիտէն՝

„Ալիշան“ եւ „Ալիք“ խմբերի երեկոյթից 200 ռուբլի, „Արմատ“ խմբ. անդամավճար 10, Ի.-ից ապառիկ 10, գրքերից 4, հին ապառիկ 1. 48, կողմնակի կերպով 13, վիճակախաղից 203, „Սերոբ-Աղբիւր“ խմբ. 29, „Որոտն“ խմբ. անդամավճար 12, „Վազր“ խմբ. 14. 75, Նուէր Վազրից 1. 50, երեկոյթից մնացորդ 3, գրքերից 16. 50, Ք.-ից ապառիկ 100, Զանգից անդամավճար 35, Նուէր Զանգից 5, „Հաւատ“ խմբ. 70, „Պետօ“ խմբ. 50, ընդհանուր Նուիրատուութիւնից 25, յետ ստացած Էլէնից 205, մի խմբից 1300, „Վազգէն“ խմբ. 22. 50: Գումար 2330 ռ. 73 կոպ.:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

„Կրակոտ“ խ. 17 ղահեկան, „Ցառաջ“ խ. 25, Փալապեխ 12, „Կրակոտ“ խ. 17, եւս 17, եւս 20, „Թաթուլ“ խ. 30, „Հայրենասէր“ խ. 30, Պուխ 10, „Արծրունի“ խ. 30, „Հիւսիսային“ խ. 20, „Թաթուլ“ խ. 30, Բարունակ 20, „Ազատ“ խ. 12, Նաճեւան 10, Սէյրաթ 10, „Նորակազմ“ խ. 20, „Ժայռ“ խ. 40, ՇԱՆԹ գ.-ի խմբ. 25, ՍԱՍՈՒՆԻԿ գ.-ի խմբ. 20, ԱՑՆՏԵՂ գ.-ի „Քնար“ խ. 10, ԽԱՉ գ.-ի „Շերամգ“ խ. 10, ԲԻՒՐԱԿՆ գ.-ի խմբ. 5, ՈՎԱՍԻՍԻ խմբ. 300, ՌՇՏՈՒՆԻՔԻ Կարմիր գ.-ի ենթակոմիտէն 80, Արտոյտ 108, Աղբիւր 40, ԼՕԼՕ-ի Խնձոր գ.-ի Պողոս-պետրոս 100, ՊՈՒՐՂՈՒ գ.-ի խ. 200, ԵՐԿԱԹ գ.-ի խ. 40, ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԻ Մացառ գ.-ի „Զօրեղ“ խ. 22, ՇԱՆԹ գ.-ի „Կայծակ“ խ. 28, ԴՐՊԱԽ գ.-ի խմբ. 100: Գումար 1478 ղահեկան:

Խմբագրութեանս գիմել հետեւեալ հասցէով՝

Rédaction du „Droschak“, Genève (Suisse)